

ДРУШТВЕНА И ПОЛИТИЧКА МИСАО У СРБИЈИ XIX И XX ВЕКА

ДРАГОЉУБ ЈОВАНОВИЋ

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА

„ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКА И НАУЧНА МИСАО И ДЕЛАТНОСТ ДРАГОЉУБА ЈОВАНОВИЋА“

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ, ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКА И НАУЧНА МИСАО
И ДЕЛАТНОСТ ДРАГОЉУБА ЈОВАНОВИЋА

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

SCIENTIFIC CONFERENCES

Volume CLXXXVI

DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

Book 44

SOCIAL, POLITICAL AND SCIENTIFIC THOUGHT
AND ACTIVITY
OF DRAGOLJUB JOVANOVIĆ

PROCEEDINGS FROM THE SCIENTIFIC CONFERENCE HELD ON MARCH 29TH 2019

Accepted for publication at the 2nd Session of the Department of Social Sciences,
held on June 25th 2019, after being reviewed by
academicians Kosta Čavoški and Aleksandar Kostić

Editor

Academician

ALEKSANDAR KOSTIĆ

BELGRADE, 2019

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Том CLXXXVI

ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

Књига 44

ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКА И НАУЧНА МИСАО
И ДЕЛАТНОСТ
ДРАГОЉУБА ЈОВАНОВИЋА

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА ОДРЖАНОГ 29. МАРТА 2019. ГОДИНЕ

Прихваћено за објављивање на II скупу Одељења друштвених наука,
одржаном 25. јуна 2019. године, на основу реферата
академика Косте Чавошког и Александра Костића

Уредник

академик

АЛЕКСАНДАР КОСТИЋ

БЕОГРАД, 2019

Издаје
Српска академија наука и уметности

Технички уредник
Никола Сивановић

Лектура и коректура
Невена Ђурђевић

Припрема за штампу
Досије студио, Београд

Штампа
Службени издана, Београд

Тираж
400 примерака

ISBN 978-86-7025-848-8

САДРЖАЈ

Реч уредника	9
Драган Симеуновић: <i>Особености њолиитичке мисли и дела Драјољуба Јовановића</i>	13
Dragan Simeunović: <i>The Specificity of Political Thought and Activities of Dragoljub Jovanović</i>	
Зоран Р. Томић: <i>Драјољуб Јовановић о уставином њиштану – Поводом Нацрта устава ФНРЈ</i>	39
Zoran R. Tomić: <i>Dragoljub Jovanović about Constitution – On the Draft Constitution of FPRY</i>	
Дарко Надић: <i>Еколошка мисао Драјољуба Јовановића</i>	49
Darko Nadić: <i>Environmental Thought of Dragoljub Jovanović</i>	
Срђан Јовановић: <i>Економска мисао др Драјољуба Јовановића</i>	61
Srđan Jovanović: <i>Economic Thought of Dragoljub Jovanović</i>	
Драган Веселинов: <i>Три недоумице Драјољуба Јовановића – Њејова „Аграрна њолиитика“ (1930) и друји њекстиови, њејова Народна сељачка стџранка (1940)</i>	77
Dragan Veselinov: <i>Three Dilemmas of Dragoljub Jovanović</i>	
Мира Радојевић: <i>Драјољуб Јовановић и хрвајтско њиштане (1924–1941)</i>	91
Mira Radojević: <i>Dragoljub Jovanović and the Croat Question (1924–1941)</i>	
Александар Животић: <i>Драјољуб Јовановић и СССР (1939–1941)</i>	139
Aleksandar Životić: <i>Dragoljub Jovanović and the USSR (1939–1941)</i>	
Ивана Дамњановић: <i>Драјољуб Јовановић и Шпански грађански рајт</i>	155
Ivana Damjanović: <i>Dragoljub Jovanović and the Spanish Civil War</i>	
Драгомир Бонџић: <i>Драјољуб Јовановић и Београдски универзитет</i>	169
Dragomir Bondžić: <i>Dragoljub Jovanović and University of Belgrade</i>	
Александар Стојановић: <i>Драјољуб Јовановић о десничарима српској и јуословенској националној усмерења</i>	187
Aleksandar Stojanović: <i>Dragoljub Jovanović and the Political Right-Wing of Serbian and Yugoslav National Orientation</i>	

Слободан Селинић: Драгољуб Јовановић у Народној скупштини ФНРЈ 1945–1947.	201
Slobodan Selinić: <i>Dragoljub Jovanović in National Assembly of FPRY 1945–1947</i>	
Александар В. Милетић: Драгољуб Јовановић и Милован Ђилас: сукоб политичких концепција	221
Aleksandar V. Miletić: <i>Dragoljub Jovanović and Milovan Đilas: Conflict of Political Conceptions</i>	
Наташа Милићевић: Судбина „сапућника револуције“: Драгољуб Јовановић између интеграције и репресије (1944–1947)	235
Nataša Milićević: <i>A Destiny of a “Fellow Traveller of the Revolution”: Dragoljub Jovanović between Integration and Repression (1944–1947)</i>	
Срђан Јовановић: Мој деда Драгољуб Јовановић.	249
Фотографије и документи.	257

РЕЧ УРЕДНИКА

Зборник који је пред нама садржи радове који су саопштени на скупу „Друштвена и научна мисао Драгољуба Јовановића“ који је одржан 29. марта 2019. године у Српској академији наука и уметности. Скуп је одржан у оквиру циклуса „Друштвена и политичка мисао у Србији XIX и XX века“ који је својевремено покренуо академик Михаило Марковић, а који је организовао Одбор за филозофију и друштвену теорију Одељења друштвених наука Српске академије наука и уметности.

Поменути циклус инициран је са циљем да се осветли друштвени и политички живот Србије у времену које је претходило њеном стварању као самосталне и међународно признате државе у XIX веку, али и времену када је убрзаном модернизацијом настојала да се прикључи европским државама усвајајући њене вредносне и друштвене стандарде и у коме су све до Првог светског рата постављане координате вредносног, политичког, научног и образовног система Србије. Кроз појединце који су били предмет скупа поменутог циклуса назире се један заборављени, а неретко и свесно потиснути период српске историје у коме су постављени јасни циљеви који су реализовани несебичним прегалаштвом и лојалношћу државном циљу, без обзира на многа неслагања и сукобе. Чудним токовима историје Србије у XX веку многи од тих појединаца су заборављени, потиснути из колективног сећања, а неки су проглашени државним непријатељима, као што је то био случај са Слободаном Јовановићем. Таквим историјским током, који је у многим случајевима био свесно усмераван, у колективном сећању прекинут је континуитет српске историје у последа два века. Без тог континуитета, уз радикалне заокрете који су често били трагични, а понеки и недовољно јасни, тешко је разумети време у коме живимо јер нам се чини да се догађаји чији смо сведоци одигравају први пут, да немају своју предисторију, а ако је имају, она не сеже даље од неколико деценија у прошлост. Нисмо свесни да смо сведоци и учесници процеса дугог трајања који имају своје константе и цивилизацијске међаше у историјском вртлогу који може изгледати хаотичан и понекад тешко разумљив.

Српска историја од почетка XIX века као да је подељена у неколико светова који су бескрајно удаљени једни од других. Историја Србије до Првог светског рата потиснута је стварањем Југославије, а оба периода потиснута су и вредносно негирана после Другог светског рата, да бисмо у садашњем времену збуњени, идеолошки подељени, танког и супротстављеног вредносног система покушавали ове раздвојене светове да спојимо у целовиту слику коју не разумемо до краја. Ипак, у меандрима српске историје постоји континуирани ток чудесних узлета, али и несхватљивих заблуда и странпутица који, сагледани у целини, чине јединствено историјско ткиво из кога би се могле извући многе поуке и избећи будуће странпутице и трагични исходи којима је обиловала српска историја у XX веку.

Историја Србије о којој је овде реч није била условљена само глобалним политичким и геостратешким векторима. У великој мери она је била одређена делањем појединаца који су је, у већој или мањој мери, усмеравали у одређеним, често супротстављеним правцима. Хоризонти разумевања глобалног положаја у коме се налазила Србија у времену после стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а касније и Југославије, били су до те мере различити, често инкомпатибилни, да је данас тешко уочити јединствену нит у којој би српски национални интерес био неупитна константа. И тако је остало до данашњих дана.

Политичка елита Србије XIX и XX века била је добрим делом и интелектуална елита. Сетимо се Стојана Новаковића, Љубомира Стојановића, Слободана Јовановића, Симе Марковића и других значајних интелектуалаца који су обележили политички живот Србије у распону од једног века. Међу њима је свакако и Драгољуб Јовановић, који је докторирао на Сорбони и већ у раној младости се укључио у политички живот, залажући се за трансформацију села и сељаштва, што ће до краја његовог активног политичког деловања остати непромењена путања којом се кретала његова научна и политичка активност. Демократа по убеђењу, није био по вољи владајућих система ни у предратној ни у послератној Југославији. И управо то убеђење, тачније, аутентично инсистирање на демократским узусима довешће га у сукоб са свим владајућим гарнитурима пре и после Другог светског рата. Био је затваран и у Краљевини Југославији и у социјалистичкој Југославији. И управо у тој чињеници крије се морална константа, тако ретка међу политичарима. Не одступајући од својих начела, био је спреман да поднесе све консеквенце које су та начела захтевала.

Остаје, међутим, дилема да ли је не одступајући од својих начела, за која је платио високу цену вишегодишњом тамницом и изолацијом у послератној Југославији, показао извесну политичку наивност, или је, знајући у каквом се оружењу налази, свесно одабрао свој пут знајући за његову цену и тако јавно и јасно оцртао карактер предратне и социјалистичке Југославије. Одговор на ово питање је већ сада могуће наслутити. Драгољуб Јовановић је био, рекло би се, и једно и друго. Начела којим се руководио у

свом политичком деловању нису му дозвољавала да прихвати улогу кетмана и настави своју политичку активност, без обзира на моралну цену. У том смислу би се могло рећи да је био политички наиван јер политички *modus operandi*, како је то приметио Макијавели, не укључује моралне консидације. Са друге стране, морална константа Драгољуба Јовановића остаје репер за све девијације система у којима је живео, без којег би оне можда биле мање уочљиве или не би биле на тако драстичан начин исказане.

Управо из тих разлога Драгољуб Јовановић не сме да буде предат заборава као што је то деценијама био. Скуп који му је Српска академија наука и уметности посветила и зборник који је пред нама тек су мали допринос да до тог заборава не дође.

Александар Костић

ДРАГОЉУБ ЈОВАНОВИЋ И ХРВАТСКО ПИТАЊЕ (1924–1941)

МИРА РАДОЈЕВИЋ

Користећи превасходно политичке текстове Драгољуба Јовановића, његове мемоарске списе и успомене о савременицима, настојали смо да у овом раду прикажемо суштину ставова које је формирао о проблему националног и политичког незадовољства Хрвата у првој југословенској држави. Истовремено, покушали смо да истакнемо какво је мишљење имао о хрватским политичким вођама и другим значајнијим личностима, а делимично и о хрватском народу у целини, укључујући повремена поређења са српском нацијом. Анализа ових важних питања упућује на закључак да се Драгољуб Јовановић и у погледима на њих разликовао од већине српских политичара и интелектуалаца.

Кључне речи: Драгољуб Јовановић, југословенска краљевина, хрватско питање, државно уређење, социјални проблеми, земљорадничке странке

Значај тзв. хрватског питања за унутрашњу политичку стабилност и међунационалне односе у југословенској краљевини био је толики да су се њиме у већој или мањој мери морале бавити све страначке вође. То су нужно чинили чак и они партијски прваци чије су странке, попут Савеза земљорадника, првенствено биле посвећене решавању социјалних и економских проблема, покушавајући да расправе о моделу државноправног уређења оставе у другом плану. Изјашњавање о хрватским националним захтевима и методама коришћеним ради њиховог остварења нису могли да избегну ни бројни ангажовани интелектуалци, забринути за исход све дубље државне кризе, чија је многострукост изазивала мучну забринутост за будућност заједнице Срба, Хрвата и Словенаца.

Није отуда било изненађујуће што се у ову дискусију већ средином 20-их година укључио и др Драгољуб Јовановић (1895–1977), у то време млади и перспективни доцент Београдског универзитета. Примљен на Правни факултет 1923. године с препоруком Слободана Јовановића, као доктор наука који је на париској Сорбони одбранио две дисертације (*Модерни сџимуланси за раднички рад* и *Ойџимални љринос радничкој рада*), већ тада се истицао необично великом енергијом и устрепталом тежњом

да мења свет око себе, намећући му своје социјално-просветитељске идеје.¹ Не задовољавајући се једино радом у универзитетским учионицама, рано је почео да сарађује са дневним новинама и научним часописима, те да се социјално и друштвено ангажује. Један од првих конкретнијих резултата на том плану представљало је оснивање Друштва социјалних радника, које је на научним основама изучавало социјални положај становништва, с намером да подстакне надлежне државне органе да допринесу његовом побољшању. Широко замишљена и организована, ова делатност га је с једне стране упутила на везе са бројним истомишљеницима, пре свега из редова млађих интелектуалаца умерено левичарских опредељења, а са друге га заинтересовала за актуелне проблеме који наизглед нису били директно повезани са економским недаћама. Тако се и догодило да предмет његовог страшног занимања постане хрватско питање, коме је наредних година давао често веома оригинална тумачења, знатно другачија од оних која су се могла чути од српских политичара и јавних радника. Ова различитост само је један од разлога да буду проучавана и анализирана. Јер, иако су амбиције Драгољуба Јовановића да утиче на збивања у земљи увек биле веће од значаја који је имао у српској средини и југословенској краљевини, не може се превидети да је он, судећи према историјским изворима, познавао далеко више „истакнутих Хрвата“ од свих српских политичких делатника, нарочито из Србије. Такође, улагао је огроман труд да са њима одржава редовне контакте и разуме њихова потраживања од заједничке државе. И сам уверен да је у том погледу био најпосвећенији и најискренији, Драгољуб Јовановић је пренаглашавао личну улогу у настојању да се реши питање које је годинама блокирало рад на отклањању других проблема. Његови погледи на националнополитичку борбу Хрвата трпели су стога последице уочљиве жеље да у свему буде *друкчији* и представљали одраз свести о својој вишеструкој посебности. У том смислу, пуно говори неколико реченица из „медаљона“ о Љубомиру (Љуби) Давидовићу, шефу Самосталне радикалне странке у Краљевини Србији и Југословенске демократске странке у Краљевини СХС/Југославији.

„Први пут сам срео Чика-Љубу једне Лазареве суботе“, написао је Драгољуб Јовановић, „на слави код Даниног стрица [супруге Драгољуба Јовановића – прим М. Р.], инжињера Милоша С. Милошевића, његовог првог суседа у Његошевој улици. Изненадио се кад је видео да нисам висок и снажан, како ме замишљао. Темељно смо разговарали [...] почетком маја 1933 [...] У својој великој скромности, Давидовић је често помињао тај наш разговор [...] ‘Мени је Д. врло лепо објаснио хрватско питање’. Нарочито га је

¹ Осим бројних историографских и социолошких радова, о идејама и политичком путу Драгољуба Јовановића написана је и целовита његова биографија: Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страх*а (Свиудија о животној и делу др Драгољуба Јовановића), Београд 2000.

фрапирало што сам му рекао две ствари: да немамо много да очекујемо од времена, пошто су Хрвати били осам стотина година под Мађарима, па ни једну мађарску реч нису примили у свој језик. И друго, да су ти млади Хрвати искључивији и већи противници Југославије него старији; они не знају шта је била Аустро-Угарска, помињу са нежношћу Отона Хабзбуршког и говоре са симпатијом о Осовини Беч-Рим, па и о некој дунавској конфедерацији. Старији, као брат инж. Аугуста, Виктор Кошутић [...] прекоревео је те младиће, говорећи: 'Хе моји синеки, не знате ви кај су Хабзбурги, мене питајте.'²

Колико је много самоуверености било у цитираном сећању посебно се види ако се зна да је Љуба Давидовић припадао странци која је 1905. године, прва од свих политичких партија у Краљевини Србији, унела у свој програм захтев за неговање духа југословенске заједнице. Био је један од твораца југословенске државе, а 1922, иако шеф странке чији су гласови годину дана раније били већински при доношењу централистичког Видовданског устава, допустио је стварање опозиције таквом решењу и био спреман да, зарад „пружања руке Хрватима“, подели Југословенску демократску странку. Штавише, у време када је тај наводни разговор вођен већ је иступио са предлогом федералистичког државног преуређења у коме би Хрвати имали своју посебну јединицу. Напокон, иако је због своје легендарне честитости, принципијелности и политичке толеранције уживао неспоран углед и до проглашења краљеве личне владавине 1929. године, након тога, у том тешком периоду, постао је признати вођа српске демократске опозиције и најпопуларнији српски политичар, омиљени „чика Љуба“, понос и „капитал“ Демократске странке.³ Без обзира на те чињенице, Драгољуб Јовановић је веровао да му је баш он „лепо објаснио“ хрватско питање.

Порекло тако смеле тврдње вероватно би требало тражити у поменутиим амбицијама и самопоуздању Драгољуба Јовановића, као и у збивањима која су се одигравала у годинама пре разговора вођеног са Љубом Давидовићем. О њима веома добро сведоче новински текстови из тог доба, његове *Политичке усјомене*, написане током тамновања у социјалистичкој Југославији, и чувени „медаљони“, надасве занимљива сећања на више стотина савременика. Иако методологија историјске науке налаже критичност према сваком историјском извору, чини се да би тај опрез морао бити увећан при коришћењу мемоарских списа Драгољуба Јовановића, с обзиром на то да

² Драгољуб Јовановић, *Људи, људи..., Медаљони 46 умрлих савременика са фотографијама*, II, Београд 1975, стр. 28–29.

³ Више: *Сјоменица Љубомира М. Давидовића*, Београд 1940; Тодор Стојков, *Ојозиција у време шестјојануарске диктатуре 1929–1935*, Београд 1969; Бранислав Глигоријевић, *Демократска странка и политички односи у Краљевини Срба, Хрватиа и Словенаца*, Београд 1970; Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд 1994; Иста, *Научник и политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007; Иста, *Милан Грол*, Београд 2014.

се историчар, покушавајући да у њима пронађе сведочанства о прошлости, среће са сјајним писцем и проницљивим учесником историјских догађаја, чија су казивања колико богата сазнањима и фактима толико сугестивна и заводљива.

Управо из њих сазнајемо да прво значајније интересовање Драгољуба Јовановића за хрватско питање потиче из 1924. године, када је на наговор Отокара Кершованија, Истријана пореклом и блиског му сарадника у Друштву социјалних радника, у септембру месецу отпутовао у Загреб, на први Конгрес правника.⁴ Како је доцније признао, Конгрес га је мање интересовао од указане могућности да разговара са неколицином утицајних Хрвата, делимично и преко веза које му је такође омогућио Отокар Кершовани.⁵ Сматрајући да је „мало ко у Србији“, осим Стојана Протића и Милована Миловановића, познавао прилике у Хрватској и Словенији, те да „много више србијански политичари нису знали ни о Војводини ни о Босни и Херцеговини“, желео је да обиђе што већи део југословенског простора, поготово Македонију и Хрватску. Овај први у потоњем дугом низу „похода“ био је посебно плодан, будући да је одмах упознао Стјепана Радића, шефа Хрватске републиканске сељачке странке (ХРСС), његову супругу Марженку, кћерку Миру, њеног супруга Аугуста Кошутића, страначког потпредседника, и др Ђуру Басаричека, главног страначког социолога. Поред њих, разговарао је са Миланом Ђурчином, уредником *Нове Европе* и Србином из Панчева који је у Загребу постао најоштрији критичар „београдских режима“,⁶ вајаром Иваном Мештровићем и књижевником Мирославом Крлежом. Охрабрен таквим исходом прве посете Загребу, и још више садржином политичких дискусија, особито са Стјепаном Радићем, задовољно је забележио: „Тако је почела моја сарадња са Хрватима. Имао сам срећу да

⁴ Д. Јовановић, *Људи, људи... Медаљони 56 умрлих савременика*, I, Београд 1973, стр. 202, 320.

⁵ Пишући о својим савременицима, Драгољуб Јовановић је ретко кога од њих потпуно „поштедео“. Ма колико их је поштовао, а неке од њих и волео, стиче се утисак да је на сваког бацио понеку, можда непотребну или неважну сенку. Као пример може се навести сећање на Отокара Кершованија, са којим је делио идеје најпре у Друштву социјалних радника, а потом у листу *Раг* и Групи за социјалну и културну акцију (Група СКА). По његовим речима, Отокар Кершовани је био довољно поштен да 1927. године отворено призна да се, за разлику од већине Групе СКА која се определила за приступање Савезу земљорадника, сам одлучио за Комунистичку партију Југославије (КПЈ). Осим моралности, Драгољуб Јовановић је међу другим особинама Отокара Кершованија истакао снажну интелигенцију, велику вољу, чврст карактер, дисциплинованост, скромност, неуморну вредноћу, добру обавештеност, лепу писменост, отвореност у изражавању, одсуство цинизма, природну отменост, латинску финоћу... Упркос свему томе што га је у београдској средини учинило „чистом и светлом појавом“, додао је: „Његова памет, несумњиво велика, била је сувише ресциптивна да би била и стваралачка, или је бар била више ресциптивна. Памћење му је било толико јако да је, чувајући га, нагомилано знање [...] гушило сопствену мисао. Ерудит и човек од акције, он као да није био кадар да повуче властиту линију и да њоме води другог“ (Исто, стр. 193–203).

⁶ Видети: Софија Божић, *Милан Ђурчин између српсџива, хрвајсџива и југословенсџива*, Нова Европа 1920–1941, зборник радова, Београд 2010, стр. 123–137.

одмах ступим у додир са првим људима Хрватске републиканске сељачке странке. То је било од одлучног значаја за моју политичку оријентацију у новој држави.“⁷

Тренутак у коме је дошло до ове посете био је по много чему особен. Политичка атмосфера у земљи била је донекле повољнија него у претходном раздобљу. После вишегодишње скупштинске апстиненције, која се из бојкота Народне скупштине претварала у бојкот државе, Стјепан Радић је средином 1924. године донео одлуку о престанку таквог метода борбе, допустивши хрватским заступницима да дођу у Парламент и покушају да оборе тадашњу хомогену владу Народне радикалне странке. Тај нагли заокрет, карактеристичан за политичко деловање „вође Хрвата“, донео је његовој странци и велику материјалну добит, јер су хрватским посланицима исплаћене све претходних година непримане дневнице, од чега је на Зрињевцу купљена тзв. Прпићева палата, претворена у страначко седиште и редакцију *Сељачкој дома*. Сам Стјепан Радић вратио се са дужег путовања по Европи, током којег је покушавао да за хрватско питање заинтересује Беч, Лондон и Москву. Уверивши се да су разговори с Београдом ипак неизбежни, почео је да дочекује различите политичке личности, међу којима су били представници краља Александра, политичари из врхова власти, прваци опозиционих странака и универзитетски професори, блиски опозицији. Тиме се устаљивала својеврсна политичка пракса у којој су хрватске политичке вође, прво Стјепан Радић а затим Влатко Мачек, боравиле у својим седиштима, примајући у безбројне политичке посете углавном опозиционаре, али и стране дипломате и новинаре из већег дела Европе. „Радићу је годило што су из Београда почели да стижу разни емисари, не само демократски поп Ђока Поповић из Јабуковца, или Мита Димитријевић-Оливера [повереник краља Александра – прим. М. Р.]“, записао је Драгољуб Јовановић, „него и привредници, представници војске и Двора“. Заједно с њим, на пример, кога су шефу ХРСС „довели млади радићевци“, у посети су били „неки Бугари“ из Беча, „емигранти после земљорадничког слома“ [свргавања Александра Стамболијског 1923. године – прим. М. Р.], Мозер, немачки посланик из Земуна и Љубомир (Љуба) Михаиловић, бивши посланик Краљевине Србије у Вашингтону и члан Демократске странке. Најзад, дошао је и Драгољуб Аранђеловић, професор Београдског универзитета, познат као присталица аутономистичких предлога преминулог Стојана Протића, и пријатељ његовог истомишљеника Настаса Петровића, актуелног министра унутрашњих дела у влади Љубе Давидовића.⁸

У таквим околностима, осећајући да његове политичке позиције јачају, Стјепан Радић је спремно одговарао на питања која му је постављао Дра-

⁷ Д. Јовановић, *Људи, људи...*, Медаљони 46 умрлих савременика са фотодокументима, II, стр. 54.

⁸ Д. Јовановић, *Људи, људи...* Медаљони 56 умрлих савременика, I, стр. 322–324.

гољуб Јовановић и чак га повео на страначки збор у Карловцу. „Упијајући“ све што је видео и чуо, Драгољуб Јовановић је много тога некритички примио као непобитну истину и формирао важне закључке, пренебрегавши да је његов саговорник честим променама ставова збуњивао савременике.

На упорно иниситирање да се изјасни шта је за ХРСС најважније у имену које је носила – хрватство, републиканство или сељаштво, њен шеф је одговорио да би се у политичкој борби најпре одрекла залагања за републику, а да је хрватство „оквир“ који је желела да прошири. „*Сељаштво* нећемо никад напустити“, казао је, „јер је то наша суштина, наша бит“. Присутним Бугарима, који су истицали своје републиканство да би показали идејну блискост с хрватском опозицијом, дао је подједнако интригантну тумачење: „Ви можете да отерате Бориса [краља из немачке династије Сакс-Кобург – прим. М. Р.], али код нас је друкчије. Ми имамо националну династију и можемо се с њом споразумети.“ На одржаном збору главна тема била је споразум са Србима, најпре са суседима Хрвата који су православне вере. Као и увек, Стјепан Радић је говорио сликовито, сећао се Драгољуб Јовановић: „Ради, кради, са Србином се не свађај. Без сваког можеш без Србина не можеш. Са Србином ћеш се посвађати, увредићете један другога, можете се и побити, али ће те он после лупити по рамену и позвати да пијете заједно. Зар тако не чине и сва браћа међу собом?“ Истом приликом, Драгољуб Јовановић је „видео на терену да Радић признаје Бога, али одбацује попове“, те „да хрватска буржоазија није сагласна са његовим помирљивим ставом према Београду“ и спремношћу на важан политички компромис до кога је дошло наредне године, када се странка одрекла републиканства у имену, а неколико месеци касније и он сам постао министар просвете у влади Николе Пашића. Према овом сведочењу, „најзнаменитији Хрват“ је на тај обрт био спреман већ тада, што се видело из молбе коју је упутио Љуби Михаиловићу да му се омогући време, неопходно да „окрене кола“, будући да је годинама беспштедно критиковао монархију и Видовдански устав. Због свега тога, Драгољуб Јовановић је истакао да је у том првом сусрету почео да упознаје „тешкоће са којима се борио и тек имао да бори овај сељачки вођа“.⁹

Његова очараност Стјепаном Радићем постала је, чини се, превелика да би мишљење о њему могло бити објективно. Сам је много пута помињао да је у Србији од тада био обележен као „радићевац“, што никако није могао да му заборави и опрости Милан Гавриловић, истакнути првак Савеза земљорадника, огорчен Радићевим често увредљивим односом према држави, Србима и монархији. Драгољуб Јовановић пак често је занемаривао многобројне изјаве шефа ХРСС, испуњене оштрим речима на рачун српске нације, њене историје, њених политичара и краља. Иако је штампа бруја-

⁹ Исто, стр. 323–325; Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, 1, Београд 1997, стр. 218–220.

ла о таквим говорима, забележио је да му је „Стипица [...] причао како је пред својим сељацима величао босанске и херцеговачке Србе који су под вешалима клицали: ‘Живела Србија, живео краљ Петар!’“, додајући да су Радићеви блиски сарадници сигурно чули и „крупнијих ствари“.¹⁰ Истичући ово, ниједном није поменуо да је Стјепан Радић усред Првог светског рата написао оду Хабзбурговцима, да није ни покушао да спречи погроме над Србима и да се противио уласку Хрвата у државну заједницу с њима. Није му сметало ни мишљење Ђуре Басаричека да Срби могу да код Хрвата, као дела западних народа, „нађу оно што им треба од цивилизације“.¹¹ Несумњиво велики патриота, Драгољуб Јовановић је, попут многих хрватских политичара, говорио о „бизантинским“ и оријенталним траговима у српском менталитету.

У том погледу карактеристично је његово јавно предавање, одржано 2. априла 1926. године у Београду под називом „Дисциплиновање нашег друштва“, у коме је, између осталог, нагласио да код Срба нема довољно дисциплине, јер су Словени „са анархистичним склоностима“, а „примитивнији од Чеха и Словенаца“. Осим тога, „Срби су у већини сточари или скорашњи земљорадници, и то сточари номадског, а не шталског типа“. Будући да су дуго „робовали под Турцима“, одупирање властима, чак и када нису биле туђинске, било им је „у крви“, због чега су „Србијанци“ и у југословенској држави играли двоструку улогу. „Сваки од нас“, казао је, „лично ‘квари’ Пречане, учећи их слободи и нераду, па и нераду колективно; ми свима другима попујемо о држави, о државотворству, о одговорности према заједници. Они ‘други’ су покорнији, али мање одани држави, јер нису навикли да она буде њихова.“¹² Његови пријатељи и он посебно су јетко критиковали тзв. *солунашићво*, у ствари неумесно позивање на ратне заслуге и злоупотребу славних победа српске војске, не схватајући да су таквим ставом, поред профитера, погађали и заслужне ратнике. Драгољуб Јовановић, на пример, сматрао је да је веома успела доскочица др Драгута Костића, очног лекара из Београда, који је у Призрену, подсмехујући се „кајмакчаланцима“ као „суперпатриотима“, тврдио да су изабрали добро име, јер је на турском језику, по његовом тврђењу, „кајмакчалан значило кајмакокрадица“.¹³

Оваква, често веома опака тумачења, каква су износили и многи хрватски политичари, потицала су из уверења да су капитализам, милитаризам и монархија представљали главне непријатеље југословенског друштва, што је Драгољуб Јовановић сликовито сажео у дефиницију „сабља и кеса“, коју је прихватало најпре Друштво социјалних радника, а потом његова

¹⁰ Д. Јовановић, *Људи, људи... Медаљони 56 умрлих савременика*, I, стр. 332.

¹¹ Исто.

¹² Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, 1, стр. 260–261.

¹³ Исто, стр. 267.

наследница – Група за Социјално-културну акцију (Група СКА) са својим листом *Раг*.¹⁴ Образлажући идеје и циљеве Групе СКА, нагласио је да њени чланови нису тежили брзом успеху и желели да буду „чисто партијска“ или „чисто политичка групација“, ограничена на интелектуалце или једну покрајину. Њихов покрет требало је да буде „дубок и широк, југословенски, са идејном, културном и социјалном садржином, а и са политичким смером, да окупља нове људе, ‘генерацију ратног и поратног искуства’. Идејна основа је била: југословенство без задњих намера, демократија са корекцијама, заштита социјално слабих. Покрет је био: просветно-културни, савез левичара, основ за каснију странку. Облик и средства су били следећи: самостални покрет или удружен са земљорадничким и другим задругама, уз мешање друштвених слојева. Речју, нека врста лиге за друштвену реформу Југославије или, боље речено, покрет за социјалну организацију Југославије.“¹⁵ Осим својих оригиналних идеја, покрет је усвајао искуства других политичких активиста. По речима Драгољуба Јовановића, његови сарадници и он су од *Нове Европје* научили да не смеју окупљати само интелектуалце, од ХРСС да не могу бити „само политичка организација и национална ствар, без економског и социјалног програма,“ а од Стјепана Радића „како се ради у масама и колика је важност села и сељака у XX веку“.¹⁶

С обзиром на таква идејна опредељења, брзо и лако су успостављали везе с бројним представницима хрватске опозиције, разговарајући с њима и у Београду и у Загребу. Помињући појединце с којима је сарадња била најплоднија, Драгољуб Јовановић је наводио Милана Ђурчина, Луку Смодлаку, др Ива Пилара, „највећег хрватског социолога“, иначе утемељивача хрватске геополитике и критичара „великосрпске империјалне политике“, чије је идеје прихватио усташки покрет, потом Павла Радића, синовца Стјепана Радића, коме је стриц „поверавао најважније задатке, иако није био у врховном вођству“, Ђуру Басаричека.¹⁷ Из политичко-социолошке мисли Ђуре Басаричека, с којим се сретао током неколико година, истицао је жељу за остварење српско-хрватског споразума, повезивање села и града, организовано пресељавање Загораца у Славонију, Барању и Бачку. Према његовом сећању, Ђуро Басаричек се радо „дружио“ с члановима Групе СКА, радујући се што су 1927. године донели одлуку о уласку у Савез земљорадника. „Долазио је на наше петке кад год је био у Београду“, написао је, „слушао наша предавања, учествовао у дискусијама, остајао са нама до дубине ноћи после састанака учио нас, учио од нас [...] Као тада Радићева, касније и Мачекова,

¹⁴ Више: Н. Јовановић, *Група за социјалну и културну акцију*, Зборник Матице српске за историју, бр. 53, Нови Сад 1996, стр. 125–129; Исто, *Београдски листи ‘Раг’ (1926–1929)*, Годишњак града Београда, књ. XXXIX, Београд 1992, стр. 151–175.

¹⁵ Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, 1, стр. 248–249.

¹⁶ Исто, стр. 229.

¹⁷ Исто, стр. 235; Д. Јовановић, *Људи, људи... Медаљони 56 умрлих савременика*, I, стр. 335.

његова жеља је била да се на српској страни што пре створи јачи сељачки покрет, који би могао бити партнер хрватском, за решавање целог државног и друштвеног питања.“ Верујући притом да су Срби „нужна коректура и допуна за Хрвате као појединце и као народ“, познавао је историју Србије и њен државно-политички развој „као мало ко међу Хрватима“.¹⁸

Не сумњајући у добронамерност политичких и социолошких пројеката Ђуре Басаричека, Драгољуб Јовановић је благоданом гледао и на његов план о насељавању хрватских сељака у Војводини. На исти начин прихватио је „Радићев сан [...] да продре у Србију“ и „прикаже се србијанским сељацима, које је ценио као политички најзрелије“. Из истог разлога, уверен да је у заједничком интересу да Срби из Србије што боље упознају Стјепана Радића, славио је његов пристанак да крајем 1926. године, као гост Групе СКА, одржи јавно предавање о „Сељачкој држави код јужних Словена“. Како је доцније сведочио, предавању у великој дворани Кола српских сестара присуствовало је око хиљаду слушалаца, те су „и ходници били пуни“, о чему су писали „сви велики београдски и загребачки листови“. Јер, „Београђане је Стипица забављао и пре но што су га видели и чули“, због чега је Слободан Јовановић у шали говорио да је, „захваљујући њему, било лакше издржати ‘гњаважу’ око израде Устава и око његовог тумачења“. Београдска публика, којој је Драгољуб Јовановић представио „вођу Хрвата“ као човека који је, поред Николе Пашића, био најпопуларнији у српском народу, примила је Радићево предавање одушевљено. „Особито су биле поздрављене његове изјаве о Русији, о уједињењу са Бугарима, а веселост су изазвали његови напади на клерикалце, на сабљаше, на полицију и корупцију.“¹⁹

Жалећи што је број *Рага* са извештајем о овом предавању био забрањен, Драгољуб Јовановић је његово одржавање регистровао као један од значајнијих догађаја из 1926. године. Суштински другачије, међутим, прокоментарисао је вест о смрти шефа Народне радикалне странке, написавши: „Један ведрији глас нам је говорио – умро је Никола Пашић...“.²⁰ На-

¹⁸ Исто, стр. 330–333.

¹⁹ Исто, стр. 327–329, 337; Д. Јовановић, *Политичке усйомене*, 1, стр. 299.

²⁰ Исто, стр. 300. Упркос овој несувислој реченици, у чланку „Одлазе старци“, написаном поводом Пашићеве смрти, назвао га је „највећим“ међу људима „старог доба“. Истовремено је нагласио да је с њим отишло читаво једно покољење, један менталитет и један дух, уступајући место новим људима који Србију нису осећали као једину домовину, који нису жалили за царском Русијом, тежили „поробљавању“ Хрвата и „истребљењу“ Бугара. Уместо истицања српства и српске доминације на Балкану, залагали су се за југословенство, Балкан и човечанство, „социјални идеализам“, економско ослобођење сељака и радника, социјалну правду, ослонац на Совјетску Русију и „слободну федерацију балканских народа“ (*Раг*, 16. децембар 1926; Д. Јовановић, *Слобода од стјраха. Изабрране йолийичке расйраве*, Београд 1991, стр. 234–235; Н. Јовановић, *Земљорадничка левица у Србији 1927–1939. йодине*, Београд 1994, стр. 53). Користећи одредбе Закона о штампи, београдска полиција је због објављивања овог чланка казнила Драгољуба Јовановића са месец дана затвора и 2.050 динара новчане казне.

супрот томе, погибију и рањавање хрватских посланика у Народној скупштини јуна 1928. године сматрао је националном и државном трагедијом, отворено оптужујући дворске кругове и краља Александра. Признавао је, додуше, да су се Стјепан Радић и Светозар Прибићевић, шеф Самосталне демократске странке и његов политички партнер из Сељачко-демократске коалиције (СДК), пред скупштински атентат „утркивали ко ће теже увредити Београд и Србију, ко више укалати њихову историју, ко јаче умањити њихове заслуге за ослобођење и уједињење“. У том неумесном надметању, у коме је Светозар Прибићевић наводно „гурао“ Стјепана Радића против целе Србије, „питали су Србијанце ‘шта кошта њихова проливена крв’, исмевали кнеза Михаила што је новцем убрзао исељавање Турака из српских градова, ругали се Кајмакчалану, итд. Тако су учинили да су неки добронамерни људи тренутно одобрили онај неопростиви злочин у београдској Скупштини, па и то што је краљ узео сву власт у своје руке.“²¹

Не налазећи се међу онима који су у тој узаврелој, до крајности непарламентарној атмосфери налазили оправдање за атентатора, Драгољуб Јовановић је веома емотивно писао о хрватским жртвама. По његовим речима, Ђуро Басаричек је убијен усред Београда, иако је био пријатељ српског народа и велики Југословен. „Наиван као дете, полетео је ка говорници са које је пуцао Пуниша Рачић, да би га зауставио, уверен да неће у њега, с којим је често разговарао, сигуран да ће га послушати“. Без обзира што је „Васојевић“ у том тренутку „хладно пуцао“, Драгољуб Јовановић се надао да је за време тамновања у Забели, ако му се савест „икад пробудила“, морао патити „бар због овог добронамерног, безазленог и у сваком погледу невиног сина села“.²² Подједнако топло говорио је и о другој жртви, Павлу Радићу, назвавши га „христовском појавом“, човеком који је од свих Хрвата у Београду био најпознатији и најомиљенији. Изазивајући свуда поштовање, пријатељски је приман и од стране краља Александра. Док је „Стипица“ нервирао краља, „Павле га је умиривао и уливао му поверење.“ Јер, колико је Стјепан Радић по мишљењу српских политичара „изгледао непоуздан и несталан, толико је Павле деловао озбиљно и успокојавајуће, увек солидан и искрен“. Штавише, веровало се да је „Радићева капитулација“ из 1925. године, када се одрекао републиканства, прекинуо скупштинску опструкцију и ушао у владу, извршена под његовим утицајем, због чега краљу није сметало ни то што се пред скупштинске изборе из 1927. године кандидовао у Београду, где се настанио са супругом и осморо своје деце, нити „што је све радио у договору са великим и свемоћним ‘стричеком““. Али, тог кобног скупштинског дана, Павле Радић је, како је казао Драгољуб Јовановић, „у сусрет револверу понео само своју мршаву главу са плавом брадицом“. До чекавши га убилачки, Пуниша Рачић је пак „поступио по логици свих који

²¹ Д. Јовановић, *Људи, људи... Медаљони 56 умрлих савременика*, I, стр. 401.

²² Исто, стр. 334.

хоће да обезглаве један покрет: пре самог вође, убити онога који би могао да га наследи“.²³

Ма колико је тешко доказати да је Пуниша Рачић доиста имао тако застрашујуће осмишљен план, још је теже прихватити уверење Драгољуба Јовановића да је главни завереник био краљ Александар, поготово отуд што је темељено на недоказивим претпоставкама и непроверљивим казивањима Мите Димитријевића, човека блиског Двору, али у политичкој јавности вишеструко компромитованог. Позивајући се на исти извор, Драгољуб Јовановић је писао о краљевој разочараности што је Стјепан Радић преживео атентат, као и о пробуђеној нади да ће га наредних недеља покосити дијабетес. Охрабрен тобоже тиме, Александар Карађорђевић је са својим мрачним саветодавцем отишао на хируршко одељење, где се „одиграла [...] позната комедија: Краљ је Радића пољубио у чело, а несрећни вођа Хрвата је покретом полуслепог човека потражио краљеву руку и пољубио је. Касније се тврдило да је Радић рекао да сада више неће бити посредника, а да остају ‘само краљ и народ’“.²⁴

Иако су и други савременици помињали сумње у краљеву умешаност у атентат, а још више оправдање које му је тај чин дао приликом доношења одлуке о укидању парламентаризма неколико месеци доцније, међу српским политичарима се мало ко усуђивао да изнесе тако недвосмислене оптужбе као што је то чинио Драгољуб Јовановић. Осим тога, он их је истицао не само после Другог светског рата, када је бележио своје успомене и када је критика краља Александра била идеолошки пожељна, него и током његове владавине. Заједно са својим идејним пријатељима подигао је праву политичку узбуну већ у првим данима после атентата.²⁵ „Састајали смо се сваког дана у исто време“, написао је у мемоарима, „да одлучимо како да манифес-

²³ Исто, стр. 335–338.

²⁴ Исто, стр. 336. О овим драматичним тренуцима из историје југословенске краљевине, уз тврдњу да је краљ злоупотребио скупштински атентат ради проглашења личне владавине, Драгољуб Јовановић је готово истоветно, с нешто више детаља, писао и у мемоарима: „Пронео се глас да је Мита Димитријевић успео да дође до рањеног Радића и да му први саопшти да су Павле и Басаричек мртви. То су пријатељи од њега крили, али овај сатана је желео да га дотуче за рачун свога господара, који је био очајан што и Радић није погинуо. Мита га је тешио да ће и он умрети, и да треба свакако да га посети у болници. После више година Мита ми је причао како је изгледала сцена љубљења чела и руке, сцена о којој су све новине опширно писале. Краљ Радића у чело, овај краља у руку, коју је пипајући нашао. Важније је оно што се десило на путу за мртвачницу. Мита је, како ми је причао, рекао краљу: ‘Sire, voici l’orage’ (Господару, ево олује – о којој су раније говорили и која би могла навести краља да заведе диктатуру.) Александар је још више подигао главу и одговорио: ‘Peut-être’ (Може бити.) Мита Оливера је у много чему непоуздан, али мислим да му се ово може веровати, јер сасвим одговара и Александровим склоностима, и његовим сумњама, и жељи да искористи ситуацију за спровођење свога плана“ (Д. Јовановић, *Политичке успомене*, 2, стр. 110).

²⁵ Истог дана када је атентат извршен, Драгољуб Јовановић је отишао у Хрватски клуб на Теразијама, где је сазнао да је за то вече припремљена комеморација. Као једини Ср-

тујемо свој протест против злочина и своју солидарност са Сељачко-демократском коалицијом, особито Хрватском сељачком странком“.²⁶ Током тих дискусија појавила се и замисао о објављивању једне изјаве српских интелектуалаца, који би у јавности протестовали против политичког насиља и залагали се за решавање хрватског питања. Будући, међутим, да се показало како није било једноставно уобличити текст који би под насловом „Манифест слободних Србијанаца“ потписао већи број људи, истомишљеници Драгољуба Јовановића су у међусобним расправама изнели своје ставове о постојећој кризи, показујући велику радикалност у политичким погледима. Њихову суштину чинило је „признање“ неколико ствари: „1) да Хрвати нису равноправно и слободно учествовали у уређењу и вођењу [...] државе; 2) да су они ‘пунолетан и културан народ, који има право на самоопредељење и самоуправу’; 3) да се ‘без њиховог слободног пристанка и без њихове драговољне и пуне сарадње [...] држава не може одржати и развијати’, а најмање се може помишљати на ‘довршење уједињења свих Јужних Словена од Јадранског до Црног Мора’“. Хрватском вођству замерили су једино недоследност и неодлучност у вођењу политике, због које су се између Срба и Хрвата појавили „непозвани посредници“, као и сарадњу с „најгорим режимима у Београду“, при чему су очигледно мислили на радикале Николе Пашића и његових наследника. Како би те погрешке биле отклоњене, предлагали су да Хрвати „искористе своју организованост, слогу и јединство“, јасно изражавајући „своју вољу и своје жеље о уређењу заједничке државе“ и доследно тражећи „поштовање свога народног достојанства“, без „кокетирања с круном“ и сарадње с „њеним слугама“. Иако је ова критика могла да створи утисак о постојању обостране политичке одговорности за стање у земљи, закључак је упућивао на погрешке које је у процесу уједињења и након њега првенствено направила Србија, стављајући себе у позицију да нешто „даје“ или „не даје“. Јер, „осакаћена са милион мртвих у Првом рату“, она још увек није проговарала „у свом најбољем духу“, остајући „заробљена од ратних богаташа и безобзирних партизана“. Управо је та чињеница представљала најважнији разлог због којег је земља „стајала десет година на мртвој тачки“, не могавши да решава национално и друга питања – економска, социјална и културна. Напокон, због тога је и захтевано „да се престане са обманама, варкама и маскама“.²⁷

Упоредо с иницијативом за објављивање „Манифеста слободних Србијанаца“, Драгољуб Јовановић и његови политички истомишљеници су одлучно захтевали распуштање Народне скупштине у којој су погинули хрватски посланици, спровођење нових избора под чиновничком или коалиционом владом, састављеном од свих странака, и државно преу-

бин који је говорио на том састанку изјавио је да се „одиграо злочин који ће имати најтеже последице“ (Исто, стр. 108).

²⁶ Исто, стр. 110.

²⁷ Исто, стр. 114.

ређење. С обзиром на то да је већина Савеза земљорадника била против тако радикалних мера, скупштински атентат постао је један од кључних повода да се ова група, која се већ од уласка у странку разликовала по својим погледима, декларише као земљорадничка левица, продубљујући дотадашња размимоилажења.²⁸ Сам Драгољуб Јовановић, одан идејном наслеђу бугарског земљорадничког вође Александра Стамболијског, налазио је сличност између његове трагичне погибије и смрти хрватских посланика, које је сматрао жртвама реакције. Желећи да им укаже свако поштовање, присуствовао је сахрани Ђуре Басаричека и Павла Радића, а потом у августу желео да ода пошту преминулом Стјепану Радићу.²⁹ Председнику ХСС посветио је прави панегирик, објављен у *Новостима*. Називајући га апостолом сељаштва на Балкану, мучеником и борцем за права сељака, нагласио је како се југословенско сељаштво „клања пред жртвом хрватског народног ослобођења, јужнословенског и словенског зближења, човечанског братства“. По његовим речима, сељаци из Краљевине делили су бол хрватских сељака за изгубљеним вођом и били спремни да заједно с њима продуже борбу. Истовремено, изражавао је наду да ће се хрватски сељаци прекалити у свом болу и савладати „грозницу национализма“, након чега ће „настати грађење сељачке Државе Балкана и Подунавља о којој је сањао Стјепан Радић“.³⁰ У октобру 1928. године изведен је пред београдски окружни суд због два чланка, објављена у *Рагу*, у којима је критиковао злочин Пунише Рачића.³¹ Владу је у њима назвао „поповско-беговско-банкарском и убилачком“, док је краља Александра увредио посредно, жигосући оне који су пре 20. јуна били најжешћи противници

²⁸ Више: Н. Јовановић, *Земљорадничка левица у Србији 1927–1939. године*, стр. 22–68.

²⁹ Сећајући се тих догађаја и дана, написао је да је група земљорадничке левике имала разлога да највише жали Павла Радића и Ђуру Басаричека, с којима је одржавала најсрдачније односе, али да јој је посебно било стало да преживи Стјепан Радић, јер би се у том случају „све могло некако уредити“. У противном, наступио би „мрачан и крвав период“. Ма колико се лично трудио да покаже саосећање са хрватским народом, Јосип Предавац, потпредседник ХСС, одбио је његову понуду да одржи говор на сахрани Павла Радића и Ђуре Басаричека, сматрајући да су „духови јако наоштрени против Србије“. Сахрана је пак била организована тако да су Хрвати „превазишли све што Срби у том погледу умеју да учине“. Осим тога, Драгољуб Јовановић је у селу Мрацлин видео у једној кафани „како изгледа стиснута песница у цепу хрватског сељака“, осетио „његово мукло ћутање, пуно гнева и револта, али уздржано. Све би друкчије изгледало у Србији или у Црној Гори“, закључивао је (Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, 2, стр. 108–109).

³⁰ Наведено према: Н. Јовановић, *Живот за слободу без стјраха*, стр. 144.

³¹ Будући да је број *Рага* у којем је штампан један од тих чланака био забрањен, Драгољуб Јовановић се у посебном подлистку, под псеудонимом Миле Шишмановић, подсмевао „храбрости“ Пунише Рачића, пишући како је са пет метака успео да два Хрвата одмах убије, а тројицу рани. Уз то, помињао је Рачићево четовање и „клање арнаутских жена и деце“, најављујући подизање споменика овом „јунаку“ и „стављање у Пантеон“, у коме би био „ближи Пашићу с којим је целог века радио на стварању Србије и Албаније и свога спахилука тамо на Косову“ (Наведено према: Исто, стр. 143).

Стјепана Радића, а одмах после атентата „потрчали у болницу, са сузама и лажним пољупцима“.³²

Ослобођен оптужбе, крајем године је опет био у Загребу, отишавши као представник земљорадничке левице, која је упорно инсистирала на солидарисању посланика Савеза земљорадника са Сељачко-демократском коалицијом. Осим тога, како је написао, чинило му се „да су прве сузе обрисане“ и да се поново може говорити о сарадњи. Једини саговорник, међутим, с којим је могао имати ближи контакт није био нови страначки шеф Влатко Мачек, него Аугуст Кошутић, чији су му ставови одмах показали да ће споразумевање у новим околностима и са другим људима бити теже но са Стјепаном Радићем, Ђуром Басаричеком и Павлом Радићем. Поздравивши начелан став „левих земљорадника“, Аугуст Кошутић се зачудио што су готово олако „прешли преко крви проливане у Београду“ и „хладнокрвно“ позивали Хрвате на наставак сарадње. По речима Драгољуба Јовановића, „у томе је видео типично србијански начин – груб, неосетљив, послован, сав у знаку ‘шта је било – било је’, слава мртвима, живи на посао!“ Изненађен и огорчен, „узвикнуо је гневно: ‘За Бога милога, пустите нас да се исплачемо!’ Ојађени су, изгубили су оца и најбољу браћу, – зар се то може заборавити тако брзо?! Убиство се одиграло у београдском Парламенту; хрватска народна душа то везује за све што је београдско, па и србијанско, чак српско. Да је негде убијен какав београдски страни плаћеник, на пример албански краљ Ахметбег Зогу, морало би доћи бар до прекида дипломатских односа. Овде је пао суверени и једнодушно изабрани вођа једног народа. ‘Схватите нас’, понављао је. „не можемо, дуго нећемо моћи“.³³

Уважавајући осећања и ставове Хрвата, Драгољуб Јовановић је у њима препознавао политичко тактизирање и стрпљиво чекање расплета кризе, иако је сам покушавао да убрза решавање хрватског питања, надајући се да ће се хрватска политика потом окренути социјално-економским проблемима. У политичком погледу изузетно амбициозан, веровао је да ће то време бити погодно за ширење његових социјалних идеја, које је сматрао напреднијим и разрађенијим од оних које је заступала ХСС, далеко више окренута националној проблематици. Упркос томе, надао се да се две сељачке странке могу међусобно лакше споразумети него грађанске, док би у крајњем исходу, према његовим очекивањима, отклањање међунационалних и државно-правних проблема створило предуслов за настанак широке земљорадничке партије, способне да обухвати целу земљу и успостави сарадњу са сличним партијама на Балкану. Проглашење личне владавине краља Александра у јануару 1929. године успорило је тај жељени процес, а Драгољубу Јовановићу и његовим политичким пријатељима наметнуло упоредну борбу за

³² Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, 2, стр. 139–140.

³³ Д. Јовановић, *Људи, људи..., Медаљони 46 умрлих савременика са фототографијама*, II, стр. 54–55.

демократске слободе, социјалну правду и решење хрватског питања. Он ју је водио с огромном посвећеношћу, спремношћу на личну жртву, несумњивом добром вољом и, чинило се, незаустављивом енергијом. Резултат свега тога биле су многобројне тајне конференције и саветовања, јавна предавања, путовања широм земље, политички текстови, планови за државно преуређење, хапшења, интернације, суђења и затвори, све ближи контакти са хрватском опозицијом... Политички неспорно даровит и образован, Драгољуб Јовановић, међутим, није одмах разумео да је вођство ХСС било оптерећено сном о независној националној држави и да га, изузев тог питања, нису занимали други проблеми за које се он интересовао, те да су у овом дугом и исцрпљујућем политичком надмудривању и он и српска демократска опозиција послушили остваривању једног конкретног циља.

У том контексту могу се посматрати већ први контакти које је почетком 1930. године успоставио с Влатком Мачеком, када је наследник Стјепана Радића краће време био у затвору у Београду. Користећи приватне везе, а иначе склон изненађујућим гестовима, Драгољуб Јовановић му је тада послао рођенданску тарту и потом овај, у суштини небитни догађај, више пута препричавао. Подједнако чудно звучи његово усхићење што је успевао да са Влатком Мачеком размени по неколико реченица док му је као затворенику допуштано да лечи зубе у стоматолошкој ординацији др Милоша Ђ. Поповића, такође члана земљорадничке левице. Захваљујући предусретљивости „левих земљорадника“, Влатко Мачек је чак могао да се сретне с црногорским федералистом Секулом Дрљевићем и пошаље му писмо. „Другом приликом“, забележио је Драгољуб Јовановић, „ја сам чекао у собици са умиваоником, колико да Мачеку стегнем руку кад је испирао уста“. Уз то, задовољно је истицао да је нови вођа Хрвата остављао снажан утисак не само на ухапшене српске сељаке него и на жандарме, подстичући им наду да ће решити и њихово питање.³⁴

Лично је био умирен и охрабрен првим дужим разговором који су њих двојица водили у Загребу, у јуну 1930, и који је сматрао пресудним у потоњем вишегодишњем односу, попут оног са Стјепаном Радићем из 1924. године. „Претресли смо главна питања“, казао је. „Добио сам одговор на оно што ме је највише занимало“.³⁵

Одговарајући на кључна питања о односу према држави, могућности-ма и условима српско-хрватског споразума, Влатко Мачек се тада изјаснио за Југославију, правећи разлику између ХСС и франковаца, за које је рекао да покушавају или да се приближе радикалима или, сасвим супротно, да добију подршку у земљама заинтересованим за уништење југословенске краљевине. Са стране ХСС, као услов за њено одржање поставио је потпуну

³⁴ Исто, стр. 60–61; Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, 2, стр. 176–179.

³⁵ Исто, стр. 181.

равноправност Хрвата са Србима и стицање већих права него што су имали у Аустроугарској. Осим тога, иако републиканац, био је веран наслеђу свог претходника, који је признао монархију, због чега није могао да мења такав политички правац, утолико пре што је краљ био једини чинилац с којим се могло постићи „нешто ефикасно“. Мада му је од таквог решења била дража сарадња са српским сељачким покретом, с обзиром на то да га на српској страни није било у довољној јачини Хрвати су били принуђени да споразум постигну „са једином стварном снагом“ и носиоцем војне силе – краљем. За Драгољуба Јовановића нарочито подстицајно било је уверавање Влатка Мачека да би волео да ту силу представља Јован М. Јовановић, шеф Савеза земљорадника, или – „још радије“ – његов захвални саговорник, коме је упутио следећу поруку: „Ми смо јаки и чуваћемо своју снагу, а ви се трудите да направите нешто слично“.³⁶

Како је наведени савет био близак његовим идејама и амбицијама, Драгољуб Јовановић га је радо прихватио. Штавише, у потпуности „освојен“, као неколико година раније при првом разговору са Стјепаном Радићем, и овог пута је поверовао у искреност свега што му је било речено. Влатко Мачек му се учинио толико „јасан и одређен“ као да је желео да демантује честу тврдњу у Београду по којој Хрвати „нису знали шта хоће“. Јер, отворено се zaloжио за федерацију која би могла имати или седам јединица или бити дуална, у складу с постојањем два „главна народа“ – Срба и Хрвата. За разлику од Стјепана Радића, није покушавао да Србе уцењује „црногорским и македонским незадовољницима“ и аутономашким покретом у Војводини. С друге стране, било је очито да Словенце није желео да „баца у наручје Београда“ или да их „натера да још боље служе“, те да је за дуализам тражио гаранције у виду самосталних финансија и „неке врсте хрватске војске“. Мада су та два захтева одавно била сажета у паролу о „моме динару у моме џепу“ и о „мојој пушци на мом рамену“, Драгољуб Јовановић их је ублажавао, истичући да је Влатко Мачек био „сувише реалан политичар да не би знао *шћиа може*, а шта *не може*“. Из тог би се разлога, према овом тумачењу, у пракси „задовољио тиме да Хрватска даје одређени постотак од свих убраних прихода за заједничке државне послове, да Хрвати служе војску ‘код куће’ и да над њима буде хрватски официрски кадар“. Напокон, по речима Драгољуба Јовановића, био је „свестан тога да многи финансијски извори морају бити у рукама средишне владе и да у војсци мора бити једна врховна команда“. Будући да је у жељи за конкретним споразумом био искрен, није била његова „кривица што Срби нису имали јаке сељачке, па ни једне снажне народне странке“.³⁷ За Драгољуба Јовановића и земљорадничку левицу то је био мотив више да истрајно раде на стварању

³⁶ Исто, стр. 181–182.

³⁷ Д. Јовановић, *Људи, људи...*, *Медаљони 46 умрлих савременика са фототографијама*, II, стр. 61–63.

такве политичке партије, не посустајући у напору да се приближавањем политичких погледа постигне трајан српско-хрватски споразум.

Његовом остварењу требало је да послужи и идеја Драгољуба Јовановића да две опозиције, српска и хрватска, издају заједнички проглас о бојкоту новембарских скупштинских избора 1931. године. Најпре су је, међутим, одбациле српске опозиционе вође у Београду, не верујући да би се тим политичким потезом могло утицати на краља Александра, а потом је то учинио и Влатко Мачек. Иако није успео да га убеди у нужност заједничког иступања, Драгољуб Јовановић је сматрао да се из Загреба вратио с „још важнијим резултатом“, с обзиром на то да је „вођа Хрвата“ на примедбу како „иде и са франковцима“ одлучно изјавио: „Не идем ја с франковцима; они иду са мном. И ићи ћемо заједно докле год се буде водила борба с Београдом. Кад дође време да се преговара, ја ћу наставити разговоре, макар трајали сто година, а франковци ће ићи пре с црним врагом него са Србијом.“³⁸

Верујући да је ова изјава одређивала будуће односе ХСС према држави, Драгољуб Јовановић је Влатка Мачека и друге представнике хрватске опозиције још истрајније обавештавао о садржини бројних политичких текстова земљорадничке левице, који су обухватили и нацрте државног устројства. Ради такве потребе искористио је семестрални распуст да у фебруару 1932. године поново отпутује у Загреб. Том приликом је Влатка Мачека упознао с идејама своје политичке групе о државном и друштвеном уређењу, које је она хтела да формулише као неку врсту свог програма, а могуће и целе српске опозиције. Из тог разговора у сећању му је добро остао Мачеков предлог да се уместо злата и неке стране валуте за новчану подлогу узме кукуруз, као „главна национална храна“. Како је политички део програма предвиђао федерализацију земље, Влатко Мачек га је у суштини одобрио, али се није сложио с економским плановима, особито с национализацијом великих индустријских, рударских и шумских предузећа, сматрајући да ове мере представљају увођење у социјализам. Пошто је у то време био близак појединим франковцима, Драгољубу Јовановићу је препоручио да посети др Мила Будака, „најбољег међу њима“. Очито немогавши да му одбије било коју политичку жељу, Драгољуб Јовановић је то и учинио, забележивши потом: „Књижевник и духовит Личанин, писац добре збирке приповедака *Под јором*, Будак се са мном шалио кад је чуо да смо за политичку федерацију, али да због привредног плана предвиђамо вођење привреде са једног места. ‘Шта ти је Србијанац! Не може без неког централизма! Кад није у политици, нека буде у привреди!’“³⁹

Ако је у то доба могао постојати разлог за разговор с једним осведоченим франковцем и представником екстремне, антидржавно и антисрпски

³⁸ Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, 2, стр. 213–214.

³⁹ Исто, стр. 227, 231.

јасно опредељене националистичке групе, тешко је разумети лакоћу којом је Драгољуб Јовановић годинама доцније писао о том сусрету. У мемоарима је једва поменуо да је Миле Будак био „вођа хрватских националиста–екстремиста и франковаца“ и издавач листа *Хрвајски народ*, не говорећи да је постао главни идеолог усташког покрета и аутор монструозне усташке крилатице о начину решавања српског питања у Независној Држави Хрватској.⁴⁰ У „медаљонима“ пак ограничио се на констатацију да је био „Павелићев доглавник“ и министар просвете.⁴¹ Из ове би се чињенице можда једино могло закључити да је сматрао како су му интереси споразума налагали стицање што више потребних информација о расположењима разнородне хрватске опозиције, с чим се слаже опаска да је боравак у сремскомитровачком затвору, у који је доспео после хапшења у мају 1932. године, искористио за упознавање с хрватским политичким затвореницима и „дубље улажење“ у суштину хрватског питања.⁴²

Драгољубу Јовановићу и неколицини његових политичких пријатеља суђено је тада због „инкриминишућих“ текстова о стању у држави, беспштедне критике коју су непрестано упућивали актуелним властима и предлога о државном преуређењу.⁴³ У том контексту посебну важност имала су три документа: брошура „Шта нас кошта свађа са Хрватима“, политичка платформа „Шеснаест тачака“ и елаборат „Задаци нове власти“. Сви заједно, ови су текстови представљали основу за политички програм земљорадничке левице и у свима је истакнут захтев за федерализацију земље као најбољи пут изласка из кризе и отклањање националног незадовољства Хрвата. Иако је у њиховом настајању учествовало више личности, одлучујући је био утицај Драгољуба Јовановића, чији је стил био препознатљив и у коначним формулацијама.

„ПОШТЕНИ СРБИ, НАРОЧИТО СРБИЈАНЦИ“, истакнуто је, на пример, у првом документу, „ТРЕБА ДА ЗНАЈУ КАКО ТАЧНО СТОЈИ СТВАР СА ХРВАТСКИМ ПИТАЊЕМ. Не смеју се више дати заводити лажима о ‘држави у опасности!’; не смеју више слушати лажи и клевете о хрватском народу и његовим вођама; не смеју више са презиром узвикивати: ‘Шта хоће ти Хрвати?’“

Они морају знати да су *Хрвајци њре рајца имали своју самоујраву*, да су имали Скупштину (Сабор) у Загребу, да су њихови синови служили војску у Хрватској, да је постојала Краљевина Хрватска и Славонија. Ми мо-

⁴⁰ Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, 5, стр. 184–185, 337.

⁴¹ Д. Јовановић, *Људи, људи..., Медаљони 46 умрлих савременика са фотјографијама*, II, стр. 66.

⁴² Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, 2, стр. 279.

⁴³ Ово није било прво његово хапшење, с обзиром на то да је затворен већ у априлу 1929, као први од свих грађанских политичара, потом у новембру исте године и октобру 1930. Видети: Н. Јовановић, *Животј за слободу без сјраха*, стр. 154, 157, 164.

рамо признати да *данас, у слободној својој држави, Хрватии не смеју имати мање*. А у многим стварима они данас имају мање него пре.

ШТА ХОЋЕ ХРВАТИ? Они не желе да излазе из ове државе, јер им је у интересу да буду са нама заједно. Али они израже да им се остави извесна самоуправа у вођењу посебних локалних и покрајинских послова. Показало се за ових 13 година да је држава рђаво уређена. Вучемо се тако као волови везани за рокове: сметамо једни другима; мучимо једни друге, а не можемо да идемо напред.

ТО ВИШЕ НЕ СМЕ ТАКО ДА ИДЕ. Мора се држава друкчије уредити. Тако да ДРЖАВНА ЗАЈЕДНИЦА остане, а да ипак сваки од наших народа буде свој на своме, да буде господар у својој кући. Иначе ће нас опасни догађаји наћи завађене, и распашће нам се држава у парампарчад. Хрвати су свесни тога. Они не израже засебну државу, већ своју народну самоуправу у заједничкој држави (истакнуто у оригиналу – прим. М. Р.). То није ништа страшно, и не представља никакву опасност за нашу заједницу⁴⁴.

Образлажући ове и друге своје погледе, земљорадничка левица је политичка питања ставила испред социјалних и економских, напуштајући тиме дотадашња опредељења и излазећи у сусрет захтевима Хрвата, који су ултимативно тражили да пре било каквих других реформи, укључујући повратак на редован парламентарни поредак и решавање најпречих социјалних проблема, буде извршено државно преуређење.⁴⁵ Осим тога, из програмских текстова земљорадничке левнице могло се закључити да је положај Хрвата сматрала неповољнијим од положаја Срба, јер су, наводно, за разлику од њих, трпели и национални притисак. Из тог се разлога инсистирало на потреби да Срби разумеју Хрвате, а ретко када обрнуто. Превиђало се при том да се шестојануарско законодавство односило на све грађане Краљевине Југославије, те да су и Срби, у складу с идеологијом интегралног југословенства, остали без својих националних обележја. Напокон, истичући да су Срби, Хрвати и Словенци посебни народи, а не један, југословенски народ, земљорадничка левица је оспоравала суштину краљевог „шестојануарског експеримента“. Децентрализацију државне управе преко земаљских

⁴⁴ Д. Јовановић, *Слобода од страха*, стр. 282.

⁴⁵ „Ако ме је задовољила констатација да представници хрватског сељаштва хоће Југославију“, написао је Драгољуб Јовановић, „схватио сам исто тако да на Мачека не можемо много рачунати у борби против диктатуре – за демократију, за сељачку државу, за државу радног народа. Он ми се учинио као послован политичар више него идеолог, адвокат са одређеним задатком: да добије што више за Хрвате као народ, користећи се снагом већ створеног сељачког покрета. Најзад, јасно је било да је тај покрет сељачки само по форми, а да је националан по садржини. Могао сам да жалим што је Радићеву несрећну реч, после Пунишине пуцњаве, ‘сад остају краљ и народ’, Мачек још сузио и претворио је у парничне стране ‘краљ и Хрвати’, – који имају да се боре или да се нагоде. Мачек је био за нагодбу, јер је био уверен да под његовим вођством борба не може дати оно што би дала под Радићем“ (Д. Јовановић, *Људи, људи...*, *Медаљони 46 умрлих савременика са фототографијама*, II, стр. 64–65).

влада за Србију, Хрватску и Словенију, о којој је говорила у „Задацима нове власти“, предвиђала је отуд и за друге велике историјске покрајине, попут Босне и Херцеговине, Македоније и „евентуално Војводине“. Крајњи циљ било је стварање федеративне, сељачке, демократске и задружне Југославије, која би се што пре ујединила са Бугарском, док би у међународном погледу водила независну националну политику, захтевајући наслон на Совјетску Русију и радничке странке у Европи и Америци.⁴⁶

Служећи затворску казну због ових програмских текстова и других активности против краљеве личне владавине, Драгољуб Јовановић се у Сремској Митровици спријатељио с неколицином Хрвата, нарочито са Јакобом Јелашићем и Рудолфом Бићанићем, с којима је водио дуге разговоре, размењивао књиге и идеје.⁴⁷

Јакоб Јелашић му је говорио да воли Србе и да их добро познаје, будући да је одрастао међу њима и да је похађао српску гимназију у Карловцима. Уверавао га је да Влатко Мачек „жели сарадњу са Србима у Југославију“, исто као и бројни други Хрвати, попут Виктора Кошутића.⁴⁸ У Рудолфу Бићанићу пак упознао је, како је написао, великог познаваоца економске проблематике, искреног Југословена, вредног, културног и образованог човека, припадника соколског покрета и антиклерикалца, који му је током многих личних исповедања казао „да не подноси загребачку средину и да ће после затвора прећи у Београд, где се слободније мисли и лакше дише“. Насупрот томе, Драгољуб Јовановић је сматрао да Рудолф Бићанић треба да се врати у Хрватску, учлани се у ХСС и „поново постане Хрват“, да би „тамо стварао себи сличне људе“. Из тог га је разлога уверавао у способности Влатка Мачека да води велику националну странку, док га је с друге стране препоручивао „вођи Хрвата“ као младог и надареног интелектуалца. „Преко дана смо много разговарали, ноћу читали“, сећао се. „Он

⁴⁶ Д. Јовановић, *Слобода од стйраха*, стр. 276–290; Д. Јовановић, *Полиитичке усйомене*, 2, стр. 217–240; Н. Јовановић, *Земљорадничка левица у Србији 1927–1939. године*, стр. 76–80. Помињући брошуру „Шта нас кошта свађа с Хрватима“, Влатко Мачек ју је тумачио још радикалније, написавши како је Драгољуб Јовановић у њој „изјавио да су Срби, у намјери да угњетавају Хрвате, изгубили своју властиту слободу, па сад и они морају живјети под диктатуром“. Додао је да је због тога осуђен на годину дана затвора (Владко Мачек, *Мемоари*, пр. Борис Урбић, Загреб 1992, стр. 110).

⁴⁷ Попут других грађанских политичара који су доспевали у сремскомитровачки затвор, Драгољуб Јовановић је добијао олакшице (*custodiae honestae*). Они који су их уживали нису боравили у казнионици, удаљеној од града око три километра, нити су били у надлежности њеног управника. „Њихов“ се затвор, тзв. Кустодија, налазио усред Сремске Митровице, а кажњеници су потпадали под надлежност председника суда. Нису морали да раде, носили су своју одећу, могли су да самостално набављају храну, смели су да пуше, чешће су примили посете, готово су несметано обављали преписку и примали књиге. Више: Ивана Добровојевић, *Државна рејресија у доба диктйашуре краља Александра 1929–1935*, Београд 2006.

⁴⁸ Д. Јовановић, *Полиитичке усйомене*, 2, стр. 279.

је доста познавао марксистичку литературу, био је читао Жоржа Сорела, особито *Размишљања о ујојреби насиља*, а мени је са шпанског преводио одмах на хрватски *Побуну маса* од Ортеге и Гасет. Увече, кад би сви заспали, кад би се ‘државна’ светлост угасила, ми смо палили лојаницу, заклоњену кутијом од картона. Увукли бисмо главе под њу и заједно гледали у књигу, док је он тихо преводио. После смо и до дубоко у ноћ разговарали. Други Хрвати су га такође брзо осетили. Био им је туђ. Неки су га чак сумњичили да није Хрват, да је Јеврејин, због кроја његове главе [...] На једној посети је рекао својој мајци, која га је обожавала, да је у мени налазио уточиште, скоро спасење.“ Неколико година доцније, када су обојица били на слободи, „показало се да Руди није само мојао да приступи ХСС, него и да буде одличан Хрват, чак да предњачи у постављању извесних екстремних захтева“. Штавише, постао је један од најутицајних чланова Мачековог „труста мозгова“ и директор „Господарске слоге“, економске организације ХСС. Остао је, чини се, првенствено упамћен као аутор књиге *Економска њодоља хрватској њишљања* (Загреб 1938), испуњене мноштвом фалсификованих података како би се „доказало“ систематско експлоатисање Хрватске, а повлашћивање Србије и српских крајева. Док је српска опозиција ову књигу, коришћену у хрватској националној пропаганди чак и у савремено доба, сматрала нечувеним насиљем над истином, Драгољуб Јовановић је – оставши веран пријатељу – налазио оправдања за њега. Истакавши да је Рудолфа Бићанића у Хрватској у потпуности подржавао само Влатко Мачек, говорио је о његовом „моралу стручњака“, памети и скрупулозности, изневши претпоставку да је и ту књигу, „која је толико озлоједила Србијанце, особито Београђане“, написао да би се свидео „великим Хрватима“. Признавао је једино да је Рудолф Бићанић „неправично, или барем јако претерано, напао [...] Србију као главног, скоро јединог корисника државног буџета“, доказујући то статистикама, „које се, како је познато, даду искоришћавати на све начине и за све тезе“. И даље га бранећи, додао је да је и Влатко Мачек „у извесној мери одобрио ту књигу, пошто је послао кнезу Павлу у доба кад су се већ водили преговори о промени Устава у корист Хрватске“. Истина је, међутим, била да је Влатко Мачек за њу написао предговор и да ју је, упркос безбројним неистинама и злонамерним тумачењима, обилато користио ради притиска на Двор, државне власти и српску демократску опозицију. Најзад, занемаривши и антисрпску активност Рудолфа Бићанића за време емиграције у Лондону, где је био са краљевском владом и тих година цинично оспоравао покоље над Србима у НДХ, Драгољуб Јовановић је написао како се и у говорима на лондонском радију „одлично показао“. По његовом мишљењу, „Руди Бићанић је оставио успомену позитивног и конструктивног човека, који је умео да воли, а није знао за мржњу. Критиковао је без злобе, а хвалио без своје користи.“⁴⁹

⁴⁹ Д. Јовановић, *Људи, људи...*, *Медаљони 46 умрлих савременика са фотодографијама*, II, стр. 82–88.

Готово апсолутну спремност да разуме и подржи хрватску опозицију Драгољуб Јовановић је показао и у време велике узбуне изазване доношењем тзв. Загребачких пунктација у новембру 1932, којима су представници Сељачко-демократске коалиције захтевали „повратак“ на 1. децембар 1918. године, као да претходног државног живота није ни било, жестоко осуђујући „србијску хегемонију“, тражећи преуређење и помињући Дрину, Саву и Дунав као унутрашње границе Југославије. Осим тога, о држави су говорили само као о „асоцијацији интереса“.⁵⁰ Целокупна српска демократска опозиција била је погођена таквим тумачењем државе, одсуством било какве солидарности, непризнавањем да је на њеној страни било искрених тежњи за споразумом, нескривеним покушајем поделе српства на „Србе пречане“ и „Србијанце“, чињеницом да је у доношењу „Пунктација“ учествовао и Миле Будак, како би се манифестовало јединство хрватског народа. Ипак, не желећи да ометају могућност решавања постојеће кризе и прекину дуги низ преговарачких сусрета са представницима ХСС, опозиционе страначке вође из Србије уздржале су се од оштријих јавних негодовања и коментара. Драгољуб Јовановић и његови политички пријатељи пак трудили су се да нагласак ставе на оно што им се чинило позитивним. У том смислу ни њему ни двојици других „левих земљорадника“ који су с њим били у Сремској Митровици, Пери Поповићу и Јефти Павићу, није сметао потпис Мила Будака на овом тексту, с обзиром на то да су у томе налазили „разлог више за стварање *једне* опозиционе странке и на српској страни“. Истоветно су реаговали и они чланови левице који су се налазили на слободи, због чега су као одговор на Загребачке пунктације, а ради истицања подршке хрватским тежњама, настала два њихова текста: један је у затвору написао Драгољуб Јовановић, а други Миша Милошевић у Београду. Према сећању Драгољуба Јовановића, њиховог затворског друга Јакоба Јелашића дирнула је спремност земљорадничке левице да прихвати захтеве опозиционара из Хрватске. Истовремено, зачудили су га њена одлучност, слога и решеност да брани хрватске тежње, иако му је предочавано да су њени чланови били повређени изразом „србијанска хегемонија“, враћањем на 1918. годину, као да није било уједињења, непомињањем „бедног народа у Србији“, наношењем „најтеже неправде“ Србији, непризнавањем постојања српске демократске опозиције. Уз то, поменили су да су „хегемонију“ више искористили пречански него србијански индустријалци, будући да су се у тим крајевима налазили банкарство, развијенија заштићена индустрија, паробродарске компаније...⁵¹

Дајући свом тексту наслов „Истина о Загребачкој резолуцији“, Драгољуб Јовановић је поводом тражења правих криваца за стање у земљи истакао:

⁵⁰ Више: Љубо Бобан, „Загребачке пунктације“, *Историја XX века*, зборник радова, IV, Београд 1962, стр. 309–364.

⁵¹ Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, 2, стр. 283–286.

„Највећи су кривци србијански властодршци и политичари који су учествовали у власти, радикали и демократи. Криви су и пречански политичари који су се дали намамити медом и шећером, влашћу и почашћу. Па кад ови данас тврде и признају да не ваља све што је рађено од 1918. године, како то не би истицали ми, прави и доследни, начелни и непомирљиви опозиционари, опозиционари не национални и покрајински, већ политички и социјални.

Ми у данашњем часу – кад су Хрвати рекли своје становиште и кад се озбиљно поставља питање новог државног уређења – кажемо оно што смо увек говорили: све владе од 1918. до данас радиле су рђаво. Али то није била превласт Србије ни рада у Србији, већ превласт двора и камариле, милитариста и полиције, бирократије и крупног капитала.

Ако има неке кривице до *Србије као целине*, она је у томе што Србија није била боља и што није оправдала све наде. Али браћа пречани треба да се питају: је ли Србија могла бити боља после свега што је претрпела и изгубила? Још да питају: јесу ли они, пречани, били сасвим без греха – пре рата, за време рата, после рата? Испитајмо сви своје савести, признајмо сваки своје погрешке, тако ћемо зло открити и излечити.

Ми ево признајемо: Србија није дала све што се очекивало. Али зато је Србија још жива. Можда је она тек сад оживела. Можда се тек сад пренула од ратних јада и недаћа. Сваки трећи Србијанац је у рату погинуо или умро, и то су били најбољи у народу и у интелигенцији... Нова покољења су већ боља; то се види и у школи, и у пољу, и у радионици.⁵²

Изашавши из затвора средином децембра 1932. године, Јакоб Јелашкић је понео све списе које је до тада, чак и у таквим условима, написао Драгољуб Јовановић, изузев рукописа књиге *Айрарна њолишника*, пошто је припремао друго њено издање.⁵³ То је била потврда више колико је имао поверења у овог члана ХСС и колико му је било важно да његови ставови допру до што већег броја хрватских политичара. Управо отуд, у јануару 1933. обрадовала га је вест да је Влатко Мачек, љут на „наше старце“, како је због њихових позних година називао шефове српских странака, у изјави датој француском новинару Лују Рубоу казао да Хрвати верују Драгољубу Јовановићу. Одговарајући на питање с којом би српском партијом и с којим „државником“ могао да преговора, навео је његово име и његову политичку групу, казавши притом да је једини јавно признао хрватско право, али да се налази у затвору. Наводно, овај је део изјаве Влатка Мачека, иако га новине у Краљевини Југославији нису пренеле, наљутио српску опозицију, незадовољну толиким угледом Драгољуба Јовановића међу Хрватима.⁵⁴

Убрзо потом, крајем јануара 1933. године, ухапшен је и Влатко Мачек, не због садржине „Загребачких пункција“ него због изјава страним

⁵² Исто, стр. 285.

⁵³ Исто, стр. 300.

⁵⁴ Д. Јовановић, *Полиитичке усјомене*, 2, стр. 304, 307; Д. Јовановић, *Људи, људи...*, *Медаљони 46 умрлих савременика са фотјографијама*, II, стр. 70.

новинарима у којима није порицао могућност решавања хрватског питања изван југословенске државе, рекавши и да би у случају рата са Италијом као резервни официр обукао униформу, али да не би могао позвати Хрвате да се одазову на мобилизацију и бране Краљевину. Мада француски новинар није ове речи објавио ни у свом листу ни у будућој књизи, саопштио их је Другом бироу свог Генералштаба, одакле је за њих, према непроверљивим изворима, сазнао и краљ Александар.⁵⁵ Због сличних политичких иступа хапшени су и други чланови ХСС, те су у марту исте године у сремско-митровачки затвор доведени Иван Пернар, Ђуро Кемфеља, Виктор Кошутић... За Драгољуба Јовановића је то била прилика да учврсти постојећа и стекне нова познанства.⁵⁶

На његову жалост, Влатка Мачека су у Сремску Митровицу, на трогодишњу робију, под истим условима под којима је и он служио казну, упутили првих дана маја 1933, у време када је њему истицала једногодишња затворска казна. Долазак „вође Хрвата“ у Кустодију је према његовом сећању представљао прави догађај за тај мали „часни затвор“, једини те врсте у Краљевини Југославији, те му је приређена чак и мала закуска. Влатко Мачек му је у кратком међусобном разговору који су тада водили врло јасно изложио неколико кључних политичких ствари: „1) Нико није овлашћен да преговара док је он у затвору“, што је требало саопштити шефовима српске опозиције „и сваком ко би могао доћи у обзир; 2) Ако у Југославији не би добили задовољење, Хрвати би се снашли и у једној заједници с Аустријом и у том случају „развијали квалитетну пољопривреду за бечку пијацу, као што сада производе фабрикате за Србију и за Југ“; 3) За разлику од Стјепана Радића, одбио је сваку помисао на уједињење са Бугарима, које му је поменуо Драгољуб Јовановић, рекавши да би то „појачало ионако велику дозу балканства у овој држави“; 4) Молио је Драгољуба Јовановића да за решење хрватског питања не придобија само чланове Савеза земљорадника и њиховог шефа Јована М. Јовановића него и Љубу Давидовића и Милоша (Мишу) Трифуновића, као човека који је уместо остарелог Аце Станојевића заступао Радикалну странку.⁵⁷

Сматрајући да је помињање Аустрије можда било речено једино с циљем да српска опозиција и краљ Александар схвате како Хрвати имају алтернативно национално решење, Драгољуб Јовановић је морао да призна да је тај, за дуже време последњи разговор с Влатком Мачеком, био у супротности с његовим личним великим тежњама. „Три нова сазнања, три разочарења“, написао је. „Можемо и са Аустријом, нећемо наслон на Русију,

⁵⁵ Д. Јовановић, *Полијичке усјомене*, 2, стр. 308; Д. Јовановић, *Људи, људи...*, *Медаљони 46 умрлих савременика са фотјографијама*, II, стр. 70.

⁵⁶ Д. Јовановић, *Полијичке усјомене*, 2, стр. 318.

⁵⁷ Д. Јовановић, *Људи, људи...*, *Медаљони 46 умрлих савременика са фотјографијама*, II, стр. 72.

одбијамо уједињење са Бугарима. Морао сам се задовољити тиме што Мачек верује да ћу ја нашим ‘старцима’ објаснити хрватско питање и уверити их да је он за државну заједницу.⁵⁸

Током Мачековог боравка у Сремској Митровици, одакле је пуштен после атентата на краља Александра, када му је кнез Павле уочи католичког Божића 1934. године опростио даље издражавање казне, Драгољуб Јовановић је с несмањеном упорношћу пропагирао разумевање и прихватање хрватских захтева, макар у редовима српске опозиције и демократске српске јавности. Врхунац њихове сарадње наступио је почетком фебруара 1935. године, у атмосфери узбурканој најавом скупштинских избора. Истовремено, то је био и највећи конкретни успех Драгољуба Јовановића у залагању за српско-хрватски споразум. Како су с обзиром на одредбе Закона о избору посланика Народне скупштине све опозиционе странке појединачно биле онемогућене да поставе кандидатуру, најпре је пред представницима српске опозиције изложио идеју о престанку бојкотавања скупштинских избора и истицању заједничке изборне листе са ХСС и Влатком Мачеком као носиоцем. Њеним остварењем требало је превазићи техничке проблеме и, што је било још важније, бескомпромисно демонстрирати жељу за споразумом. Одлучујућу подршку добио је у првом реду од Милана Гавриловића, „великосрбина“, „конзервативца“ и „највећег противника Стјепана Радића“, а одмах потом од Љубе Давидовића, који је у круговима опозиције и народу у Србији имао највећи ауторитет. Након тога било му је, како се сећао, далеко лакше да добије сагласност Јована М. Јовановића, а поготово Слободана Јовановића и Божићара (Боже) Марковића, професора Правног факултета и убеђеног присталице српско-хрватске сарадње у решавању државне кризе.⁵⁹

Први разговор са Влатком Мачеком, међутим, није обећавао успех, будући да је „вођа Хрвата“ тада одбио понуду из Београда, плашећи се „старог режима и старог изборног закона“. Хладно саслушавши предлог да буде носилац заједничке опозиционе листе, био је „врло скептичан“ и инсистирао на неслагању са законском одредбом по којој су сви кандидати мора-

⁵⁸ Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, 2, стр. 330. Упркос разочараности, Драгољуб Јовановић је желео да истакне како је понашање Влатка Мачека и у затвору било достојанствено, чак толико да није хтео да моли краља Александра да му одобри одсуство како би видео оца на самоти, испуњавајући тиме последњу очеву жељу. Наводно, власти су му тек допустиле да оде на погреб, после чега се „мирно вратио да издржава своју казну“ (Д. Јовановић, *Људи, људи...*, *Медаљони 46 умрлих савременика са фототографијама*, II, стр. 72–73). Влатко Мачек је о том догађају другачије сведочио, написавши у мемоарима да је због очеве болести молио „допуст од 14 дана“, али да је Министарство правде одбило његову молбу. Када му је крајем децембра 1933. године отац умро, одсуство је добио и без молбе (В. Мачек, *Мемоари*, стр. 105).

⁵⁹ Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, 3, стр. 100–102; Д. Јовановић, *Људи, људи...*, *Медаљони 46 умрлих савременика са фототографијама*, II, стр. 29, 32, 72.

ли дати изјаву о признавању народног и државног јединства. На примедбу Драгољуба Јовановића „да је то обичан формулар и да та формалност не би требало да буде сметња тако великој акцији као што су општи избори“, лаконски је одговорио: „Не могу да лажем ни на формулару“.⁶⁰ За разлику од Мачекове резервисаности, Анте Трумбић је према истом предлогу испољио праву одбојност. Под све већим утицајем франковаца, сматрао је да Краљевини Југославији нису били потребни скупштински избори него револуција.⁶¹ С друге стране, Срђан Будисављевић и Већеслав Вилдер, прваци Самосталне демократске странке, видели су у уједињеној опозиционој борби прилику да се покаже солидарност Срба и Хрвата у одбрани југословенске државе и демократије.⁶² После још једног разговора са Влатком Мачеком, који се временски подударио са званичним проглашењем датума избора за народне посланике, договорено је да коначна одлука буде донета накнадно, по одласку Драгољуба Јовановића из Загреба. Према његовом сведочењу, расположење у Београду такође је било различито. Док су Љуба Давидовић и Божа Марковић у Мачековом одбијању видели пропуштену политичку прилику, Милан Ђрол је, уз „гадљиву гримасу“, јетко прокоментарисао: „Па наравно, то је природно! Неће Хрвати са Србима ни у рај. И да хоће, Мачек ме сме. Којешта!“⁶³

Показало се, ипак, да је Влатко Мачек „смео“ да на скупштинске изборе изађе у коалицији са српским демократским странкама. О овоме је писмом обавестио Драгољуба Јовановића, истакавши како предлог „србијанске опозиције“ да буде носилац заједничке листе не сматра само својом личном почашћу него и да верује да би тиме био учињен „велики корак узајамном зближењу, а тиме и коначном ријешењу хрватског питања у границама ове државе“. Истовремено, с обзиром на постојећи изборни ред и режим, изразио је бојазан у успех те „лијепе замисли“, обећававши да ће лично учинити све што буде могао да би она била „проведена у живот“.⁶⁴

Насупрот бескрајног одушевљења које је Мачеков пристанак изазвао код Драгољуба Јовановића, шеф ХСС је о својој одлуци сведочио неупоредиво уздржаније, не придајући јој ни приближно толико велики значај. „Почетком вељаче 1935. дошао је к мени члан лијевог крила Српске земљорадничке странке Драгољуб Јовановић“, написао је у мемоарима, „који ми је саопштио да би српска опозиција желела овај пут у изборима активно судје-

⁶⁰ Исто, стр. 73; Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, 3, стр. 103.

⁶¹ Д. Јовановић, *Људи, људи...*, *Медаљони 46 умрлих савременика са фотодокументима*, II, стр. 80–81; Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, 3, стр. 104–105.

⁶² Исто, стр. 105–106; Д. Јовановић, *Људи, људи... Медаљони 56 умрлих савременика*, I, стр. 406.

⁶³ Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, 3, стр. 106; Д. Јовановић, *Људи, људи...*, *Медаљони 46 умрлих савременика са фотодокументима*, II, стр. 32.

⁶⁴ Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, 3, стр. 107.

ловати, па да не само што и ХСС позивају на судјеловање, него, штавише, нуде мени да будем за цијелу државу носилац опозицијске кандидатске листе [...] Тај предлог био је за мене врло деликатне нарави, јер је било питање како ће ту ствар схватити широки слојеви, који су држали након уморства Стјепана Радића да су све везе између Хрвата и Србијанаца прекинуте. Нисам др. Јовановићу дао одређеног одговора, него сам рекао да ћу ствар размислити и за који дан писмено одговорити на писмо шефа Демократске странке Љубе Давидовића, које ми је Јовановић донио.“ На пристанак се одлучио дан после објављивања указа о расписивању нових избора, потпуно самостално, без консултовања најближих сарадника, „и одмах по посебном куриру обавијестио Љубу Давидовића“ да прихвата његову понуду.⁶⁵

Потоњи развој догађаја показао је да су Демократска и Земљорадничка странка, изашавши 5. маја 1935. године на скупштинске изборе заједно са СДК и Југословенском муслиманском организацијом (ЈМО), преузеле далеко већи политички ризик од Влатка Мачека. Најпре, он је одбацио предлог Љубе Давидовића да изборна коалиција наступи пред бирачима макар са минималним заједничким програмом.⁶⁶ Удружене странке објавиле су једино одлуку о заједничком изласку на изборе, због чега је њихова коалиција остала чисто техничка. Осим тога, иако је најавила толерантнији однос према опозицији, влада Богољуба Јевтића и режимске Југословенске националне странке (ЈНС) водила је изборе под паролом „За Оплепац или Јанка Пусту“, оптужујући потенцијалне гласаче Удружене опозиције да подржавају усташке терористе и све друге који раде на разбијању државе. Влатко Мачек је отуда на мноштву плаката и летака приказиван у аустроугарској униформи, са вешалим из 1914. године у позадини.⁶⁷ Напокон, многи бирачи у Србији нису разумевали због чега носилац листе није био неко од српских политичара, отворено критикујући Љубу Давидовића што је улогу која је припадала њему препустио „вођи Хрвата“. Иако је владина листа добила 60,65% гласова, а Мачекова 37,32%, према одребама изборног закона првој је дато 303 посланичка мандата, а другој само 67. ЈМО је убрзо након избора напустила партнерство, док су СДК, Демократска странка и Савез земљорадника, незадовољни начином спровођења избора, донели одлуку о скупштинској апстиненцији.⁶⁸ Према сећању Драгољуба Јовановића, Влатко Мачек је био одлучно против учешћа у раду Народне скупштине, одбијајући и предлоге да то учине, са његовом „приволом“, само српски посланици или барем сам вођа земљорадничке левице, који је посланички мандат добио у Пироту. „Рекао сам“, написао је Драгољуб Јовановић, „да

⁶⁵ В. Мачек, *нав. дело*, стр. 110–111.

⁶⁶ Иван Рибар, *Политички записи*, III, Београд 1952, стр. 14.

⁶⁷ Више: Ђоко Трипковић, *Изборна кампања владе Богољуба Јевтића 1935. године*, Историјски гласник, 1–2, Београд 1983, стр. 63–79.

⁶⁸ Више: М. Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, стр. 40–41.

ћу се покорити тој одлуци, али да је сматрам погрешном. Српске масе нам никад неће опростити тај поступак после онако оштре борбе. Мачек је само слегао раменима. Тиме је разговор био завршен.⁶⁹

Прихвативши захтев СДК да се не тражи верификација посланичких мандата и не улази у Скупштину, вођства демократа и земљорадника прихватила су метод политичке борбе који је до тада био стран српским политичким партијама. У Краљевини Србији је опозиција, по потреби, прибегавала опструкцији скупштинског кворума, али се никада није десило да одустане од освојених посланичких мандата. Такав став, проистекао из страха да се преко сувише радикализованог напада на некакву непопуларну власт не оштете државни интереси, примењиван је и у југословенској краљевини, будући да је држава доживљавана као тешко изборена вредност, коју као такву треба брижљиво чувати, за разлику од режима, пролазних и краткотрајних. У овом случају, међутим, превагнула је жеља да се односи не ремете, као и чињеница да би српске странке у противном учествовале у скупштинском раду са свега десет посланика. Неслагање се потом испојило и при покушају да се разлози скупштинске апстиненције објасне бирачима једним заједничким саопштењем. Демократи и земљорадници су желели да се истакне како бојкотовање Скупштине не значи апстиненцију према држави, те да се постави захтев за успостављање поретка пуне парламентарне демократије као услова за решавање хрватског питања.⁷⁰ Будући да је Влатко Мачек и у том спорном питању показао равнодушност према ставовима и потребама српске опозиције, чак је и Драгољуб Јовановић морао да призна како су то била прва разочарања у „вођу Хрвата“. Уследила су потом и нова, поготово када је Влатко Мачек, прихвативши позив кнеза Павла Карађорђевића, 21. јуна 1935. године дошао у Београд.

„Позив је био упућен управо на седмогодишњицу убиства хрватских посланика у Скупштини“, сећао се Драгољуб Јовановић. „Павле је хтео да пружи неко задовољење Хрватима, да олакша Мачеку долазак у престоницу, да осуди страшни атентат и десолидарише се са благом казном убици. Ми у опозицији смо били доста погружени из разлога што наш носилац земаљске листе није пристао да издамо заједнички проглас, није допутовао у Београд кад смо га ми звали, а одазвао се на први позив из Двора. То је заболело оне који нису знали, као ја већ од 1930, да се Мачеку жури и да ће радо примити од круне оно што му без потребне снаге обећава опозиција. Изишли смо на станицу да га дочекамо иако није био наш гост“. Штавише,

⁶⁹ Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, 3, стр. 132–133. У писму упућеном Јовану М. Јовановићу 31. децембра 1937. године, Драгољуб Јовановић је мотиве свог неуласка у Скупштину образложио другачије. Пребацио му је да су се посланици земљорадничке левице „покорили одлуци опозиционог вођства“ у великој мери из обзира према њему, Јовану М. Јовановићу, као шефу странке, јер није добио мандат, иако је у своме срезу имао већину гласова (Архив Југославије /АЈ/, з. Јован Јовановић Пижон, 80–32–388).

⁷⁰ Т. Стојков, *нав. дело*, стр. 315.

сам је млађим члановима земљорадничке левице дао упутства о садржини парола које је требало да узвикују: „Живео Мачек ослободилац!“ „Живео Мачек ујединитељ!“... С обзиром на то да су тако називани краљ Петар и краљ Александар, ово је дало повод Валеријану Прибићевићу, архимандриту манастира Шишатовца и једном од четворице браће Прибићевић, да примети како је Влатко Мачек „покупио све епитете блаженопочивших краљева“.⁷¹

Шеф ХСС је, иначе, у Београд стигао само у пратњи личног обезбеђења и Већеслава Вилдера, а у аудијенцију код кнеза Павла отишао већ са железничке станице. По њеном завршетку, сусрео се са представницима српске опозиције, који су га примили у кући Љубе Давидовића, у чијем је дворишту била и канцеларија Демократске странке. Не скривајући задовољство, Драгољуб Јовановић је забележио како га је Влатко Мачек том приликом упитао: „А где сте ви, Пепељуго!?“ желећи да каже како је управо он био заслужан за заједнички опозициони излазак на изборе, да би потом, у својој скромности, све почастипрепустио другима.⁷²

Током неколико наредних година, Драгољуб Јовановић је са Влатком Мачеком разговарао више пута, могло би се чак рећи редовно, због чега је могао да закључи како је њихова сарадња трајала целу деценију. „Ни са једним нашим политичарем ја нисам општио тако живо и тако тесно“, истакао је. „Он, рекао бих, никоме није говорио више и отвореније. Да се тај човек тешко отвара и да се мало коме поверава видео сам и по томе што су његови први савезници из Сељачко-демократске коалиције – Већеслав Вилдер, Срђан Будисављевић, Сава Косановић, па и сам Хинко Кризман – од мене тражили да их обавестим ‘шта каже’ председник и какве су му намере.“⁷³

Превиђајући да је Влатко Мачек, ако је ова тврдња била основана, таквим ставом понижавао своје политичке партнере из Самосталне демократске странке, Драгољуб Јовановић је улагао бескрајан труд да у Србији што више популарише „вођу Хрвата“, правдајући све његове недемократске поступке и изјаве. У том смислу налазио је оправдање и за оснивање одреда тзв. Хрватске сељачке заштите, полувојничких и наоружаних партијских јединица, под командом његовог „затворског друга“ Ђуре Кемфеље. Док је Јован М. Јовановић у писму кнезу Павлу нагласио да је политичка, привредна и социјална организација хрватског покрета добила „обличје једне психозе и чистог национализма Хрватскога“, Драгољуб Јовановић је сматрао како је Влатко Мачек морао да изда наредбу о партијским одредима „из страха од великосрпских или великохрватских, франковачких погрома“.⁷⁴ На сличан начин протумачио је и Мачекову изјаву о идеји сло-

⁷¹ Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, 3, стр. 135–136.

⁷² Исто, стр. 136.

⁷³ Д. Јовановић, *Људи, људи..., Медаљони 46 умрлих савременика са фототографијама*, II, стр. 61.

⁷⁴ АЈ, з. Ј. Јовановић Пижон, 80–31–268; Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, 3, стр. 137.

венске узајамности, дату дописнику „Словака“ из Братиславе, у којој је, између осталог, речено да „Срби глаче Хрвате“. За Драгољуба Јовановића, међутим, и то је био доказ да није тачно како „Хрвати не знају шта хоће“, будући да је њихов главни представник отворено рекао: „Словенство неће имати будућности док сваки славенски народ не буде слободан.“ По његовом мишљењу, Влатко Мачек је по свему остављао утисак скромног човека, међу савременицима најсличнијег Гандију.⁷⁵ Није му отуд засметало ни то што је др Андрија Карчић, Мачеков представник на збору земљорадничке левице одржаном у Шапцу, „хрватску Голготу од 6. јануара“, хапшења Хрвата и „бацање са трећег ката загребачке полиције“ упоредио са „српском Голготом у Албанији“.⁷⁶

У готово истом контексту, одушевљен добром организацијом хрватског националног покрета, спремношћу да се свака прилика искористи за националну мобилизацију и отпором који је ХСС пружала државним властима, писао је и говорио поводом смрти Јакоба Јелашића, марта 1938. године: „Поклонио сам се телу пок. Јелашића у Радничком дому. Био је положен на високом катафалку, као некад Павле Радић и Ђуро Басаричек. На погребу Стјепана Радића нисам могао бити, али сам већ доста знао о мајсторству Хрвата да сахрањају своје великане. О томе су сведочили и сводови на улазу у Мирогој. Поворка је прошла кроз главни део Загреба. Улице су биле у црним заставама, главне као и споредне, чак и у крајњој периферији. У згради Хрватског радничког савеза цело преподне су дефиловали грађани и сељаци, засипајући катафалк цвећем, доносећи бројне венце [...] У поворци су биле представљене све организације ХСС, захвалне уреднику *Сељачкој дома* и вршиоцу дужности генералног секретара странке. Кад је ковчег изнесен [...] мене су ставили одмах иза кола, заједно са Јелашићевом удовицом Марицом, коју сам виђао у Кустодији и другим првацима СДК. Али ја сам се мало помало удаљавао од чела поворке, да бих се умешао у публику.“ Током говора одржаног на гробљу, Аугуст Кошутић је истицао да је „мучење у полицији“ оштетило Јелашићево срце, поменувши да је покојник, поред Стјепана Радића, вазда „подметао своја леђа на најтеже место“, а 1930. године био затворен са председником Мачеком. „Његов живот и његов рад“, закључио је, „прешао је у повијест хрватскога народа. Заслужио је мјесто међу оним нашим великанима који су пали за хрватске народне идеале“, због чега ће се успомена на њега предавати из покољења у покољење, у „бескрајној будућности хрватског народа“. У истом духу говорио је и Сава Косановић, као представник Самосталне демократске странке, а потом је реч дата Драгољубу Јовановићу. Већ у првим изговореним реченицама, сматрајући да га не познају сви присутни учесници ове погребне свечаности, он је истакао да долази из Београда, а да ће се од Јакоба Јелашића

⁷⁵ Исто, стр. 194.

⁷⁶ Исто, стр. 229.

опростити у име „затворских другова“, међу којима је био и Влатко Мачек. „Налазећи да су први говорници били сувише благи“, за Јелашићеву смрт је оптужио загребачку полицију, која се по коришћеним методама „угледала на београдску Главњачу“, исто као и полиција широм југословенске државе. Управо зато, тврдио је како је у том времену постојала „по једна Главњача у сваком бановинском и среском месту“. Јакоб Јелашић пак био је „не само борац, него и мученик“, који је умро девет година после Стјепана Радића зато што је био млађи, „што је његова воља за животом и обавеза коју је осећао према свом хрватском народу била толика да се отимао, да се борио за сваки дан у свом животу.“ На крају, жестина којом се Драгољуб Јовановић у овом говору окупио на полицијске власти због мучења Јакоба Јелашића да би оптужио „свога председника“, била је толика да су му Влатко Мачек и Аугуст Кошутућ давали знаке да га прекине. Штавише, у „медаљону“ о Аугусту Кошутућу написао је да му је овај првак ХСС „тихо добацио: ‘Добро, доста’“. Упркос томе, био је охрабрен утиском који је изазвао, поготово када му је две године доцније др Тома Јаничковић казао да су његовим речима на Мирогоју „били задовољни и најекстремнији Хрвати“, те да је том приликом чуо и овакав коментар: „Је Србијанец, али је праф рекел!“ Напокон, годину дана касније, на суђењу пред Државним судом, овај је говор био саставни део оптужнице подигнуте против њега.⁷⁷

Велика ревност коју је Драгољуб Јовановић испољавао у залагању за српско-хрватски споразум и популарисање Влатка Мачека, којег је стављао испред шефова српских опозиционих странака, имала је вишеструке последице. На зборовима и конференцијама земљорадничке левице, па и других политичких група, вијориле су се хрватске заставе и певале хрватске песме, а о Хрватској се говорило као да је у тренутку проглашења уједињења 1. децембра 1918. године имала све неопходне атрибуте државности. За Драгољуба Јовановића је тај датум представљао први покушај да се Хрвати „покорне“ и прву „превару“ која им је учињена. Ради исправљања те и других „неправди“ које су им нанете појављиво се „талас братимљења“. Сам Драгољуб Јовановић је признавао да ни Хрвати нису знали колико је ова појава захватила Србију, „особито њен источни део“. Као само наизглед наиван њен показатељ кружиле су „политичке песмице“, које су постајале малтене саставни део скупова земљорадничке левице. Прилагођене публици и неретко ниском нивоу политичке културе, слале су једноставне поруке: „Од Пирота па тамо до Чачка, гласаћемо сви за вредног Мачка, од Чачка па све до Кикинде, за нас, браћо, нема зиме нигде.“ Симтоматичан је био и рефрен ове, у суштини примитивне пропаганде, преузет из народних песама: „Сви су, сви су, као Мачек нису; сви на страну, Мачек на мегдану“. У једној другој

⁷⁷ Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, 4, стр. 298–299; Д. Јовановић, *Слобода од стираха*, стр. 325–326; Д. Јовановић, *Људи, људи...*, *Медаљони 46 умрлих савременика са фототрафијама*, II, стр. 57.

песми порука је била још речитија: „Хрвати се с Пиротом здраве, пружио се Загреб до Нишаве“.⁷⁸

Насупрот згражавању и негодовању старих партијских шефова, Драгољуб Јовановић је сматрао да су његови политички методи били врло успешни, због чега их је радо истицао и чак се њима поносио. Слично су размишљале и његове присталице, те му је један члан земљорадничке левице писао почетком 1937. године: „Много снаге, воље и времена отишло је на дизање Мачека. У томе смо ми најискреније и са својом последњом картом учествовали. Резултати су сигурно посве позитивни. Код нашег народа су срушене све фаме противу Мачека.“⁷⁹

У јавности је такође сазревало уверење да су се појединци из Савеза земљорадника подређивали захтевима и вољи Влатка Мачека, истичући га као правог и јединог шефа демократске опозиције у земљи. У таквом везивању за шефа ХСС предњачили су Бранко Чубриловић, представник „земљорадника“ из Босанске крајине, и Драгољуб Јовановић.

Обраћајући му се писмом уочи његовог доласка у Београд, августа 1938. године, Драгољуб Јовановић је истицао: „... чак и наши противници осећају да је Ваш живот драгоцен не само за хрватски него и за српски народ и да сте Ви можда највећи морални капитал наше државне заједнице“.⁸⁰ Годинама касније, пишући мемоаре, помињао је свој допринос ширењу популарности Влатка Мачека у Србији, признајући повремено да је грешио када је „правио вештачке ауторитете“. Своје опредељење за „вођу Хрвата“ образлагао је, између осталог, тврдњом да је он ипак био „бољи од свих наших старијих политичара“ и „бољи од свих Хрвата кад се тиче наше државне заједнице“. Дао је, међутим, наслутити да је Влатко Мачек део популарности дуговао њему и цитирао писање *Балкана*, по коме је због ове активности носио „један велики грех на души“.⁸¹

У таквим околностима, Влатко Мачек је време проводио у Загребу или Купинцу, окружен чуварима и поштоваоцима, као признати национални вођа и некрунисани хрватски краљ, ради чијег су мишљења долазиле различите политичке личности и многобројни новинари, из земље и иностранства. Указиване почести примао је мирно, као нешто природно и заслужено, а на благонаклон став српске опозиције, уплашене за будућност државе усред све веће европске кризе и урушавања версајског поретка, одговарао повременим уопштеним изјавама и ретким писмима релативне, условљене подршке. У том смислу карактеристично је писмо које је упутио Драгољубу Јовановићу поводом намере земљорадничке левице да поново покрене лист *Раг*.

⁷⁸ Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, 3, стр. 209

⁷⁹ Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, 4, стр. 116.

⁸⁰ Исто, стр. 349.

⁸¹ М. Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, стр. 145.

„Поздравите ми од срца србијанске сељаке, па им реците ово“, поручивао је. „Одувек сам био увјерен да до правог споразума између Срба и Хрвата може доћи тек онда када на једној и на другој страни буде одлучивало сељаштво. Сељак по самој нарави ствари нема рачуна да буде империјалиста или хегемониста, то јест да његов народ влада над другим народом или да други народ изабљује. Наиме, он нема од тога баш никакве користи. Сељак живи и напредује само о своме зноју и својим жуљевима, те о благослову који му путем своје службенице природе даје господин Бог. Ето, ми Хрвати, опљачкани смо од стране београдских режима кроз дугих 17 година до гола, па ипак српски сељак не само да није од тога имао никакве користи, него је и он као што и хрватски сељак и бос и подеран, а економску кризу ријешава тако да даномице стеже каиш на трбуху. И зато се не чудим да је данас српски сељак прозрео господску лукавштину, која га је кроз цијели низ година држала у заблуди како су му Хрвати непријатељи. Српски сељак данас добрим дијелом увиђа, а ако Бог да увидит ће то у кратко вријеме и цијели српски сељачки народ, да се Хрвати – борећи се за своју политичку слободу и борећи се за сељачко право – боре исто тако и за слободу те сељачко и људско право своје српске сељачке браће. Јест, ми се боримо за слободну Хрватску, али се истодобно боримо и за сељачку Хрватску. Уз сељачку Хрватску неће моћи постојати зеленашка Србија, него ће морати и у Србији сељачки изабљивачи да препусте власт народу, што у Србији као и у Хрватској значи сељаштву. Између сељачке Хрватске и сељачке Србије не може бити никаква спора а камоли сукоба.“⁸²

За однос који је Драгољуб Јовановић градио према хрватском националном покрету и његовим главним представницима, па и хрватском народу у целини, одлучујуће је било то што је он, занет сопственом политичком улогом и амбицијом, нарочито у решавању хрватског питања, у оваквим изјавама вредним сматрао само оно што се уклапало у његове већ утврђене погледе и одговарало његовим политичким плановима. Из истог разлога, понашао се као да ни не помишља да би Влатко Мачек могао бити несискрен из чистог прагматизма. Последица таквог приступа била је да је занемаривао све бројније показатеље растућег антисрпског расположења у Хрватској и чињеницу да су надлежности државних власти готово поништаване на овом простору. Уместо редовних судова, на пример, парнична питања расправљана су пред тзв. судовима добрих људи, док су Хрвати југословенског опредељења били излагани бојкоту и разноврсним шиканирањима. Тешко је поверовати и да му није било познато да је Влатко Мачек на питање Ј. Кербела, аташеа за штампу чехословачког посланства у Београду, постављено у децембру 1937. године, „како би се владао хрватски војник у случају рата“, грубо одговорио: „Покушајте послати Хрвате на фронту. Питање је, да ли је мобилизација у Хрватској уопће могућа. Ја мислим нипошто. А

⁸² Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, 3, стр. 176–177.

ако бисмо већ морали узети пушку у руку, прешли бисмо на другу страну. Није важно коме бисмо прешли. Није важно на којој би се страни борио Београд.⁸³ Исте године, „вођа Хрвата“ је Хуберту Рипки, чехословачком новинару и поверљивом човеку председника Едуарда Бенеша, знајући да ће његове речи бити пренете и српској опозицији, дословце казао: „Увјеравам вас да 90% наших сељака не мисли ни на шта друго него како би се ријешило београдске владе. Моје становиште јест да у Београду морају коначно доћи к памети. Манифест цара Карла о федерацији Аустрије дошао је прекасно. Хрвати се желе отцијепити од Београда“.⁸⁴ Напокон, у истом тону разговарао је и са другим личностима, дајући до знања да је сарадња са српском опозицијом, особито са земљорадничком левицом, део политичке тактике и притиска на Двор од којег је очекивано коначно решење. Штавише, и самом је Драгољубу Јовановићу у једној прилици рекао да му је најближа идеја дуализма, прецизније двојне монархије, уз постојање једне српске и једне хрватске јединице, којој би припале Врбаска и Дравска бановина, тј. Босанска крајина и Словенија. На питање шта би ХСС радила у случају рата, одговорио је: „Е, то је друга ствар: онда би тражили цео наш програм – онда би Срби дошли у положај да попусте и испуне све захтеве.“⁸⁵ Суштински значај отуд има чињеница да Драгољуб Јовановић никада није јавно говорио о оваквом хрватском радикализму и Мачековом национализму, мада је садржину наведеног разговора пренео свом партијском шефу Јовану М. Јовановићу. Таква политика ХСС пак изазивала је велику забринутост „стараца“ из Савеза земљорадника, Демократске и Радикалне странке, због чега је Љуба Давидовић, жалећи се Хуберту Рипки на Мачеков однос према српској опозицији, изражавао сумњу да би „хрватска тоталитарност“ могла „пробудити позив ‘сви Срби на окуп’“, тим пре што је у хрватским крајевима живело око 800.000 Срба.⁸⁶

Уверени да ће се заостравање европске кризе одразити како на међународни положај Краљевине Југославије тако и на унутрашњу политичку ситуацију, те да ће хрватско национално вођство искористити прилику за постизање максималистичких циљева, представници српских демократских странака позвали су Влатка Мачека да у августу 1938. године посети Београд, овога пута не као гост Двора већ опозиције. Јер, још увек је постојала нада да ће се и он, у страху од италијанских претензија на целу источну обалу Јадрана, одбрањиву снагом југословенске државе, заложити за решавање хрватског питања унутар њених граница. За тај, несумњиво важан политички догађај, припремао се и Драгољуб Јовановић, који је од Мачековог доласка очекивао

⁸³ Наведено према: Љ. Бобан, *Мачек и политичка Хрватске сељачке странке 1928–1941, Из историје хрватског питања*, 1, Загреб 1974, стр. 315.

⁸⁴ Наведено према: Исто, стр. 253.

⁸⁵ АЈ, з. Ј. Јовановић Пижон, 80–31–355.

⁸⁶ Наведено према: Љ. Бобан, *Мачек и политичка Хрватске сељачке странке 1928–1941*, 1, стр. 256.

да код Срба „ојача опозициони дух“ и „веру у победу слободе“. Истовремено, желећи да нагласи сопствени значај, више пута је писао шефу ХСС како би му што јасније изложио своје ставове. Између осталог, истицао је да опозиционе вође у Србији замишљају Мачекову посету као „малу ствар“, „уже конферисање“, могућност „да и они уђу у двор“, за разлику од земљорадничке левице која у њој види „појачање борбе против режима“, опомену „свим факторима да се освесте“ и „почетак обрачуна са свима носиоцима продужене диктатуре, централизма и корупције“. Оптужујући старе партијске шефове за покушај „монополисања“ Мачековог боравка у Београду, неумесно је „препоручивао“ своју политичку групу као јединог релевантног саговорника. По његовим речима, будући да су у питању били „Народни споразум, демократија, борба против фашизма и реакције“, није се смело допустити да решавање ових проблема присвоје „три остатка некадашње мале снаге, и то изражене кроз мали број специјално, самовољно и неправилно одабраних појединаца“. Допустивши себи тако нескривено прозивање и потказивање радикала, демократа и земљорадника, продужавао је: „Хрватски народ има јачих и сигурнијих савезника; режим има опаснијих противника; Србија има љућих бораца. Знајте то, рачунајте с тим, ма шта радили, ма с ким разговарали, ма на шта пристали из обзира тренутне погодности, Ви то не смете заборавити кад ступате на крваво и поносно тло Србије [...] Поред шефова [...] Ви треба да примите и посетите и друге борце, који ће тих дана доћи у Београд. Тако ћете осетити разлику у расположењу, у одушевљењу, у привржености нашем заједничком идеалу.“⁸⁷

Како би пред Влатком Мачеком показао снагу земљорадничке левице, а и да би дочеку присуствовао што већи број људи, Драгољуб Јовановић је позиве упутио у преко 70 срезова. Иако се сви позвани нису могли одазвати, шефа ХСС је у Београду дочекала велика маса света, без обзира на то што се процене броја присутних крећу од десет до сто хиљада. Важније, међутим, било је то што је Влатко Мачек на путу до престонице поздрављан на успутним станицама, да је примао на разговоре читаве делегације, да су му присталице земљорадничке левице клицале као председнику владе, да је ову подршку искористио ради притиска на Двор и одржао три кратка говора. Наглашавајући „хрватске жртве у крви и иметку“, није ни поменуо српске жртве за стварање југословенске заједнице. Осим тога, актуелним властима је упутио јасну претњу, рекавши следеће: „Стање је сада такво, и ја сам дужан казати вам отворено да под овим условима, нико од Хрвата не би бранио овакову државу. А то је опасно и страшно и за народ српски и за народ хрватски. Зато морамо настојати да се код нас спроведе такав ред да када наш народ и хрватски и српски буде морао бранити своју државу, да зна да брани своју слободу, да брани слободу своје деце и своје унучади.“⁸⁸

⁸⁷ Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, 4, стр. 349–350.

⁸⁸ Исто, стр. 354–355.

Сложивши се са овим ставом, Драгољуб Јовановић га је у јавном „Деветом писму пријатељима“, у потпуности посвећеном Мачековом боравку у Београду, цитирао и додао да су присутни, када је шеф ХСС казао да „овакову државу неће бранити ни једна хрватска пушка“, одговорили: „Ни српска“. Уз то, истакао је да је Влатко Мачек „највећи политички ауторитет не само за Хрвате него и за Србе“, те да су својевремено „властодршци [...] убили Стјепана Радића, Павла Радића и Ђуру Басаричека“.⁸⁹

Иако је земљорадничка левица оваквом пропагандом покушавала да и због својих циљева што више искористи последице Мачекове посете, њена настојања била су ометана хапшењем Драгољуба Јовановића првог дана октобра 1938. године. Разлога је било више, али су као формални повод послужили његов одлазак у чехословачко посланство у Београду 29. септембра и летак под насловом „Највеће издајство после Косова“. Усред свеопштег узнемирења у земљи, земљорадничка левица је њиме оптужила владу Милана Стојадиновића за изневеравање савезничке Чехословачке у тренутку када су Француска и Велика Британија, устукнувши пред агресивношћу Адолфа Хитлера, тзв. Минхенским споразумом дале пристанак на „комадање“ Чехословачке, првенствено на препуштање Судетских области нацистичкој Немачкој.⁹⁰

Мада је порицао да је писао поменути летак, Драгољуб Јовановић је предат Државном суду за заштиту државе, који је издао налог о затварању и даљој истрази, те је преведен у окружни суд за град Београд, у исту собу у којој је својевремено држан и Влатко Мачек. Државно тужилаштво је затражило достављање потребних доказа „од свих бановина и среских начелстава“, али је режим према ухапшенику, лишеном посланичког имунитета, био врло благ. Храна му је свакодневно доношена од куће, а супруга Дана је могла да га посећује сваке суботе, успевајући да унесе пошту, летке и исечке из новине. Независно од тога што је вест о хапшењу објављена у домаћој и делу стране штампе, писмом се обратила Влатку Мачеку, како би га обавестила о непознатим детаљима хапшења и затражила помоћ. И сама убеђена у велики политички значај свог мужа, сматрајући да је премашивао југословенске оквире, посебно је напоменула да је агент Већеслав Монтани приликом упада полиције казао да „може доживети још страшније ствари“, јер су земље западноевропске демократије „крахирале“ пред Адолфом Хитлером.⁹¹ Врло брзо, будући да су 10. октобра расписани скупштински избори, Драгољуб Јовановић је своје хапшење повезао и са конкретним унутрашњим политичким разлозима, написавши како је Антон Корошец, министар унутрашњих послова, „на основу извештаја из целе земље“ закључио да би управо он могао да највише смета влади Југословен-

⁸⁹ Исто, стр. 357–359.

⁹⁰ Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, 5, стр. 9, 15–22.

⁹¹ Исто, стр. 23–24.

ске радикалне заједнице (ЈРЗ). „Његова и Павлова тактика је постала још јаснија“, додао је, „кад је, скоро у исто време, ухапшен и Димитрије Љотић. Носиоци режима су хтели рећи земљи и свету: нећемо ни комунизам ни фашизам, него демократију. Д. Ј. је комунизам; Д. Љ. је фашизам; ЈРЗ и Павле су демократија.“⁹² Уз то, сматрао је да га је Милан Стојадиновић, председник владе и министар спољних послова, „гонио“ зато што је пред светом „открио његов злочин према Чехословачкој и Малој антанти“.⁹³

Током трајања истраге и припремања оптужнице против Драгољуба Јовановића, 11. децембра 1938. године одржани су последњи скупштински избори у југословенској краљевини. Влатко Мачек је поново био носилац листе велике опозиционе коалиције у којој су се, као и на претходним изборима, нашли ХСС, Самостална демократска странка, Савез земљорадника и Демократска странка. Ипак, било је и знатних разлика. Док је 1935. Апстинирала од избора, Радикална странка се овог пута прикључила Удруженој опозицији, с којом је сарађивала преходних година, а ЈМО је у међувремену постала једна од чланица владајуће ЈРЗ. Осим тога, ЈНС је од главне режимске странке из 1935. године постала опозициона, те се у изборној борби придружила онима које је својевремено подвргавала бруталном политичком насиљу. Настојећи, међутим, да што више ослабе Милана Стојадиновића, представници опозиције пристали су на ову неприродну, компромитујућу сарадњу. У српској демократској јавности, мада навикнутој на политичке преокрете, спрега опозиције и ЈНС изазвала је изненађење и неразумевање, те је с више страна упозоравано на моралну страну овог проблема.⁹⁴

Схватајући да су прагматичне потребе узроковале пактирање са ЈНС, Драгољуб Јовановић је у својим затворским белешкама закључивао да би, да је на слободи, имао „муку“ да пред бирачима оправда такво огрешење о политичку доследност. „Мачек жели што више Срба на својој страни“, написао је. „Али није свеједно какви су то Срби. Ако њему није важно, нама јесте. У српским масама се на тај начин убија вера у политику, политичаре, политички морал. А наша највећа брига је да баш те вредности обновимо и подигнемо. Мачек овим озбиљно начиње свој морални капитал. Ми свој морамо чувати као моралну резерву нације.“ Шефу ХСС је замерио и зато што је Божидару Максимовићу, бившем министру полиције, због примењиваних метода названом „Божа Кундак“, помогао да истакне своју изборну листу. Наводно, већ је тада овако резонувао: „Ми идемо са Мачеком, јер ништа не губимо у његовом друштву. Он са нама иде, јер нема бољег пара. Чим га добије, запоставиће нас. Неће нас оставити, јер зна да ћемо једино

⁹² Исто, стр. 27–28.

⁹³ Исто, стр. 51.

⁹⁴ Више: Љ. Бобан, *Споразум Цветковић–Мачек*, Београд 1965, стр. 52; М. Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, стр. 124–125.

ми истрајати до краја. Чува нас у резерви. Жури због своје набујале снаге и што се боји међународних догађаја.“⁹⁵

Са своје стране, награђујући вишегодишњу лојалност Драгољуба Јовановића, Влатко Мачек није додуше прихватио да му као адвокат лично буде бранилац на суђењу, али је тај задатак поверио др Томи Јаничковићу, једном од најбољих правних стручњака у редовима ХСС. Потпуно очекивано, први човек земљорадничке левице је прихватио ту понуду, иако је Јован М. Јовановић као шеф његове матичне странке обећао помоћ неколико адвоката из Савеза земљорадника, а као првобитни бранилац наступио др Иван Рибар, „одметнути“ члан Демократске странке и представник новоформиране демократске левице. Искрпно обавештавајући хрватску јавност због чега се Драгољуб Јовановић налази пред Државним судом, Рудолф Бићанић је у *Политичком вјеснику* навео да ће га „по жељи др Влатка Мачека“ бранити „др Томо Јаничковић, пошто сматрају да је то не само акт пријатељства, већ и акт од политичког значаја“.⁹⁶

Стално се интересујући за овај судски процес и дајући подршку пријатељу, Рудолф Бићанић је навео све тачке оптужнице, написане 16-ог, а оптуженом достављене 23. фебруара 1939. године. Веома дуга, од чак 14 страна, обухватила је седам престапа против постојећег режима и увреду краљеве личности. Четврта тачка односила се на говор који је Драгољуб Јовановић држао на сахрани Јакоба Јелашића, те је наведено да је том приликом казао: „Јакоба Јелашића су мучили у филијали београдске Главњаче. Данас има свуда Главњача. Где год постоји среско начелство и жандармерија, тамо је Главњача у којој се народ мучи.“ По мишљењу тужиоца, тим речима су изнета „лажна тврђења“, а државне установе изложене „порузи и презрењу“. Оспоривши већину оптужнице, Драгољуб Јовановић је признао да су ове његове речи тачно цитиране.⁹⁷

Уз велико занимање домаће јавности и неколико иностраних дневних новина, судски процес одржан је 17. и 18. априла. Тома Јаничковић, који је током припреме одбране обавестио Драгољуба Јовановића да је по Мачековој жељи путовао у Немачку ради прикупљања информација о ставу нациста према хрватском питању, на суђењу је одбијао оптужбе, казавши и да се оптужени никада није залагао за насиље као метод политичке борбе, али да га примењују управо „они који су сада на власти“. Поводом спорног говора на сахрани Јакоба Јелашића рекао је да га је та тачка оптужнице посебно „дирнула“, будући да је у времену када је одржан деловао „као мелем на рану“. „За онај мост између Загреба и Београда, о коме се толико много говори“, истакао је бранилац, „речи др Драгољуба Јовановића значе много више него све папирнате декларације. Ја сам био сведок утиска тога говора

⁹⁵ Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, 5, стр. 49–50.

⁹⁶ Исто, стр. 86, 91.

⁹⁷ Исто, стр. 82–86.

на хрватски народ. Стајао сам иза једне групе најекстремнијих хрватских националиста. И пре др Јовановића било је говорника. Сви су они далеко теже говорили за поредак [...] А када је др Драгољуб почео свој говор, настао је тајац [...] И када је др Драгољуб завршио, она група хрватских националиста је рекла: 'Праф је говорил. Добро је рекел, мак је Србијанац'. Само је Драгољуб могао тако говорити [...] Драгољуб је казао истину. Покојни Јаша Јелашић је доживео све оно што је доживео хрватски народ. Од 6. јануара па наовамо преко 4 хиљаде Хрвата осуђено је на преко 5000 година робије и заточења.“ На крају, у емотивној завршници, непосредно се обраћајући оптуженом, др Јаничковић је узвикнуо: „Твој случај је одређен, драги Драгољубе. Ми Хрвати имамо дубоко разумевање за твоје патње, јер смо ми као целина били у твоме стању. Тада си ти сам био уз нас. Уме хрватски народ да цени то твоје пријатељство, и он га никада неће заборавити. Верност за верност! Сам др Мачек је хтео доћи да те брани, али је спречен неодложним пословима, па је мене послао [...] Зато се задовољи мојом одбраном.“⁹⁸

Добивши реч, Драгољуб Јовановић је свом браниоцу захвалио „на интелигентној и узбудљивој одбрани“, молећи га да захвалност пренесе и Влатку Мачеку зато што му је омогућио најбољег правника из свог „труста мозгова“. Истакао је и да се лично налази „у стању унутрашњег мира“, проистеклог из осећања да је извршио своју дужност. Наглашавајући притом да његови политички пријатељи и он нису занесењаци, плаћеници, дефетисти, песимисти и разбијачи државе, додао је да њено цепање не жели ни Влатко Мачек, коме треба помоћи да се оствари федерација, „неопходни минимум за одржање и обезбеђење Југославије“.⁹⁹

Пресуда је изречена 20. априла 1939. године, а Драгољуб Јовановић је њоме осуђен на 14 месеци затвора, у које је урачунато и време током којег је вођен истражни поступак, због чега је требало да у „Кустодији“, у Сремској Митровици, проведе нешто више од седам месеци. У међувремену, Влатко Мачек је преговоре о решавању хрватског питања започео са кнезом Павлом, преко Драгише Цветковића, новог председника владе после смењивања Милана Стојадиновића у фебруару те године. Српске демократске странке, Мачекови изборни партнери 1935. и 1938. године, биле су из њих искључене, с огорчењем одбивши понуду шефа ХСС да говори у њихово име. Њихов протест због помисли да би могли дати сагласност да један Хрват преговара о будућем положају Срба у југословенској држави, као и због чињенице да је цео поступак био у супротности с било каквим демократ-

⁹⁸ Исто, стр. 110–113.

⁹⁹ Исто, стр. 114–115. Садржина оптужнице, ток суђења, одбрана Томе Јаничковића и завршна реч оптуженог сабрани су и као посебна брошура под насловом *Драгољуб Јовановић између шtamнице и слободе* објављени у Крагујевцу 1939. године. Издвојен из ове целине, говор Драгољуба Јовановића са коментаром пресуде публикован је у књизи *Слобода од страха*, стр. 356–372.

ским начелима и обзирима, Влатко Мачек је примио потпуно мирно.¹⁰⁰ Једино је био заинтересован за могућност превременог ослобађања Драгољуба Јовановића, ухапшеног и оптуженог за време претходне владе.

Усред преговора о реорганизацији државе, у јуну 1939. године изненада је умро Јован М. Јовановић, те је отворено питање именовања новог шефа Савеза земљорадника. По речима Драгољуба Јовановића, потпис Милана Гавриловића испод страначког саопштења значио је да се управо он „кандидовао за Јоциног наследника“. Како је написао у мемоарима, то му се „учинило исправно“, будући да је Милан Гавриловић „и дотле био стварни шеф земљорадничке деснице“, а – осим тога – „паметнији и поштенији од других који су претендовали на Јоцино наслеђе“.¹⁰¹ Износећи ово мишљење, Драгољуб Јовановић није био потпуно искрен, тим више што је међу савременицима било познато да је и сам имао овакве амбиције. Многобројне његове опаске о односима у странци, Јовану М. Јовановићу и Милану Гавриловићу, у коме је видео конзервативног „Великосрбина“, показивале су притом да је променом у врху Савеза земљорадника био толико незадовољан да се ово одразило на будућу политику земљорадничке левице. Штавише, настојао је да створи утисак како би се Јован М. Јовановић, да је могао да бира свог наследника, вероватније определио за њега.¹⁰²

Његове реакције на други, судбоносни политички догађај, какав је неспорно био Споразум Цветковић–Мачек од 26. августа 1939. године, којим је омеђивањем једне територије, уз давање посебних компетенција и без уређења преосталих делова државе, створена Бановина Хрватска, имале су наредних месеци различите еволутивне фазе. С обзиром на то да је још увек био у затвору, већ на прве вести о Споразуму помало је иронично приметио да су Лазар Марковић и Божа Максимовић, два члана новостворене владе Цветковић–Мачек, представљали велико изненађење, јер је први био

¹⁰⁰ Више: М. Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, стр. 186–187.

¹⁰¹ Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, 5, стр. 140.

¹⁰² Према једној белешци Јована М. Јовановића, међутим, насловљеној као „Жеља за другове са којима сам радио у народу“, стари страначки шеф му је много тога замерао, можда и преоштро. Написавши да није био „оно што сељак зове ‘поштен у политици’“, продужио је: „Драгољуб Јовановић је активан, даровит, али некако кривомислећи. Покушао је досад од свих програма, од левице до врата деснице. Коцкао се на свима политичким столовима, али увек губио, откривао је своје карте одмах, ‘читали су га у трбух’. Нико му не може веровати. Мислим да је проиграо оно главно: свој капитал, знање, вештину у писању и говорењу; још увек лута, тражи место. И улива неповерење. Основно и стално је код њега ово: мрзи богате људе – зато што имају; завист и несолидарност као главно обележје. Нико ме на челу неће бити ни веран ни доследан. С. З. није штетио. Чудо неко би морало бити па да остане у њему и да га он води [...] И физички не одговара вођи народа. Мали је, срчан је у полемици, али некако остаје само ‘срчан петлић’ – све је бадава напињање његово. За кортежацију је добар, али не у редовима сељака, него у редовима полуписмених радника, радника за грубе послове. Оно што треба за С. З. и политичара јесте: поштење, истрајност, борбеност и солидарност са друговима. Те су особине поред оне основне: убеђење и вера у С. З. Те особине има Др Милан Гавриловић...“ (А), з. Ј. Јовановић Пижон, 80–32–467/469).

оличење корупције, а други оличење насиља, „двеју мана претходних режима“, против којих је борба вођена пуних двадесет година. „Сетио се“, међутим, да су и Стјепан Радић и Влатко Мачек волели да уз себе имају радикале, верујући да су они прави представници Србије.¹⁰³ Наредна, „отровнија“ примедба тицала се чињенице да су Влатка Мачека, када је дошао у Београд, уместо одушевљене масе из августа 1938. године дочекали Драги Јовановић, као шеф полиције, „званичне личности“ и чланови Хрватског клуба.¹⁰⁴ Истих дана написао је и нешто далеко озбиљније, истичући да је Споразум „нови 1. децембар“, мада у обрнутом смислу, будући да је први пакт „прављен без правих Хрвата“, а други „без правих Срба“. Коментаришући састав нове владе, сматрао је да је Србија остала занемарена, јер се првенствено водило рачуна о задовољавању „пречанских Срба“. Управо у тој чињеници пронашао је намеру „властодржаца“ да „осаме Мачека и Хрвате“, одвајајући их од сарадника из опозиције. Насупрот раширеном мишљењу да је Бановина Хрватска постала „држава у држави“, Драгољуб Јовановић је у погледу њених компетенција веровао да се налазила „у рукама Београда“, отуда што је краљ постављао бана, распуштао Сабор и потписивао законе. Истовремено, тврдио је да су велике политичке улоге добили људи који су, попут Драгише Цветковића, доскорашњег поверљивог сарадника Милана Стојадиновића, последњи прихватили идеју српско-хрватског споразума. По његовом мишљењу, настављен је и „режим преваре“. Јер, Хрватима је због европске кризе и страха од рата у формалном смислу „нешто дато“, али „са намером да се опет узме све или скоро све“. Влатку Мачеку пак пребацивао је што је изневерио праве пријатеље, постављајући низ питања: да ли ће бити „заробљеник радикала“, хоће ли посетити болесног Љубу Давидовића, отићи до његове куће и супруге Дане, препустити земљорадничку левицу полицијском гоњењу и слично.¹⁰⁵

Садржина првих реакција Драгољуба Јовановића на дуго очекивано решавање хрватског питања ствара утисак да су у суштини биле веома личне, проистекле из незадовољства што је Влатко Мачек постигао споразум са заступником Двора и режима, а приликом образовања владе занемарио чак и минималну могућност да, осим Бранка Чубриловића, министри постану и други представници опозиције. У расправу о ширини територије Бановине Хрватске и компетенцијама бановинских власти, за шта је већина Срба мислила да су с једне стране оштетиле српске а са друге државне интересе, једва да је и улазио. Став према Споразуму уобличио је тек након изласка из затвора, који је на Мачекову интервенцију напустио 8. септембра, два месеца пре истицања казне. Одмах по доласку у Београд, у изјави датој пред присталицама окупљеним на железничкој станици, говорио је о намери да

¹⁰³ Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, 5, стр. 179.

¹⁰⁴ Исто, стр. 185.

¹⁰⁵ Исто, стр. 188–191.

се заложи за прављење „јединствене турбине“, својеврсне „погонске снаге за остварење политичких и социјалних идеала“, која би имала четири стране: „споразум са Хрватима, по сваку цену“, „уједињење са Бугарима, по сваку цену“, „наслон на Русију, по сваку цену“, „хлеб и слобода за оне који раде, по сваку цену“.¹⁰⁶

Постављајући ове темељне идеје и захтеве, Драгољуб Јовановић је наредних месеци предузео енергичну и замашну поличку активност, хитајући по готово целој земљи и одржавајући многобројне зборове и предавања. Са Влатком Мачеком се састао средином септембра, али је тај први сусрет био другачији од његових очекивања. Најпре, о Мачековој безбедности бринуо је Већеслав Монтани, шеф Одсека за некомунистичку опозицију и агент који га је ухапсио годину дана раније. Потпредседник владе изненадио га је и својим „министарским оделом“, нетипчним за његов дотадашњи полуварошки а полусеоски изглед. Најважније, међутим, било је то што њихов разговор није био присан и срдачан као претходни сусрети. Влатко Мачек је изразио жаљење што је Споразум постигнут без „чика Љубе“, али и уверење да се тако морало поступити. „Није ме питао шта ћу сада да радим“, написао је Драгољуб Јовановић, „нити сам ја говорио о својој намери да у неколико предавања развијем теме о ‘четири стране југословенске турбине’, теме са београдског дочека.“ Напокон, при одласку је међу Мачековим посетиоцима видео једног од блиских сарадника Милана Стојадиновића, што га је навело да закључи: „Изгубио сам вољу да више долазим“.¹⁰⁷

Упркос томе, исте вечери је у Београду одржао прво предавање о потреби српско-хрватског споразума, истакавши да постигнуто решење треба схватити као „логичну последицу тежњи хрватског народа да очува и прошири своје место у крајевима које су Хрвати с осталим Јужним Словенима заузели пре више од хиљаду година“. Што се Срба тиче, нагласио је да су морали увидети како су им Хрвати најприроднији и најбољи савезник, те да су им отуд морали помоћи и због сопствених интереса. „После више година нераумевања због слабе обавештености и злонамерне пропаганде хегемониста“, казао је, „најзад је од 1935. године па наовамо, у Србији преовладало уверење, да Хрвати нису против заједничке државе, али да по сваку цену хоће да одрже своју посебност“. Такви акценти у предавању били су у складу са дотадашњим његовим политичким наступима, који су обавезно садржавали неколико тачака: нужност сарадње са Хрватима, уважавање њихових националних тежњи, пребацивање одговорности на „хегемонисте“ из Србије и истицање заслуга земљорадничке левице због разумевања свих тих нужности. Ипак, могла се уочити и блага критика, изражена у посредном признању да са српске стране у склапању Споразума нису учествовали легитимни представници Срба. По речима Драгољуба Јовановића, потпи-

¹⁰⁶ Исто, стр. 201–202.

¹⁰⁷ Исто, стр. 206–207.

сани Споразум је тек требало да буде претворен у „право народно дело“ и то онда када га потврди и оснажи српски народ, организован у оквиру једног сељачког покрета по угледу на ХСС. С обзиром на познате његове политичке планове, може се претпоставити да је сматрао како би такву организацију могла да спроведе земљорадничка левица.

Ово је постало сасвим извесно када је крајем септембра у чачанској *Задрузи* објавио чланак „Нужна сарадња“, у коме је много детаљније изложио став према Споразуму, видљиве његове недостатке, очекивања, страначке и личне амбиције. Тумачио га је као озбиљан и регуларан, али недовршен, будући да, за разлику од Хрвата и Круне, „која је посредовала у трагичном часу“, српски народ није приликом његовог склапања био заступљен као „равноправан и равнснажан фактор“, независно од свог изјашњавања 1935. и 1938. године. Рекавши да су Хрвати „стари и искусни парничари“, изразио је уверење да ће и они, чим допусте међународне прилике, затражити да се с постигнутим решењем својим потписом сложи и српски народ, претварајући га у Народни споразум. Да би се то десило, требало је претходно одржати слободне скупштинске изборе, чији би резултат било одређивање демократских представника, српских и хрватских. Предвиђајући овакву даљу процедуру у утврђивању коначног државног преуређења, није се конкретно изјаснио да ли се слаже са хрватским или са српским погледом на ово питање. Јер, док је ХСС захтевала да скупштински избори буду одржани пре дефинитивног споразума о државном уређењу, српске странке су углавном тражиле да најпре буду формиране српска и словеначка федерална јединица, на исти начин као Бановина Хрватска. Неупоредиво јасније, малтене патетично, било је упорно враћање Драгољуба Јовановића на улогу српске опозиције у залагању за српско-хрватски споразум и уверавање да Влатко Мачек неће заборавити тај вишегодишњи политички труд.

„Хрвати су били сви на окупу непрестано од 1920, од избора за Конституанту“, казао је. „Али њихово питање није могло бити решено док нису подметнули своја леђа поштени Срби. Оно неће бити жива стварност ако на спровођењу Споразума не буде сарађивала већина Срба, нарочито Србија. Хрвати би се љуто преварили ако би мислили да сада могу окренути леђа поштеним, напредним и родољубивим Србима. Без ових нису могли да реше своје питање формално, још мање без њих могу да га реше стварно. Србија је несебично и у општем интересу помагала Хрвате. Ови је не смеју заборавити и повући се у своју шкољку. Да они то неће учинити доказ је присуство др Мачека на челу владе [...] Влатко Мачек ће показати да уме да цени жртву Србије, као што је Србија показала да уме да цени жртве Стјепана Радића. Узимајући Мачека за носиоца своје опозиционе борбе, Србија је одала признање за мученике из 1928; помажући Србији да дође до речи и заслужене улоге, вођа Хрвата ће одати српском народу признање за гест из 1935.“¹⁰⁸

¹⁰⁸ Исто, стр. 216–217; Д. Јовановић, *Слобода од сјираха*, стр. 316–317.

Желећи да буде сигуран да ће даљи развој догађај имати тај жељени ток, Драгољуб Јовановић је на предавањима и зборовима, одржаним у Србији, Војводини и Хрватској, понављао како се југословенска идеја „родила у Загребу пре него у Београду“ и говорио о мноштву почињених грешака, па и увреда нанетих Хрватима од стране водећих политичких личности, које су наносиле бол превасходно због тврдње „да се праве по жељи српског народа“. Подсећао је да су се на опозиционим зборовима по Србији, у присуству Мачекових делегата, вијориле хрватске а не српске заставе, и молио да се Влатку Мачеку не замери што је преговарао са опуномоћеником Круне, пре него што су расписани слободни скупштински избори. Јер, „није знао кога да сматра представником српског народа“, будући да су српски политичари пред њим нападали и дисквалификовали један другог.¹⁰⁹

Иако су се крајем 1939. умножавали разлози за незадовољство Споразумом, а илузије Драгољуба Јовановића бивале мање, Влатко Мачек му је тежак лични ударац задао када је у новембру те године, посетивши Драгишу Цветковића у Нишу и Нишкој Бањи, дао неколико изјава у којима је овог осведоченог корупционаша и политичара без угледа назвао својим најбољим пријатељем и човеком који је „први уочио да су темељи читаве југословенске државе на Србима и Хрватима“. Говорећи о изненађењу изазваном Мачековима речима, Драгољуб Јовановић је закључио да су га „бесмртно обрукале у очима поштених Срба“.¹¹⁰ Била је то увреда коју није могао да опрости и заборави, мада за још неко време није престајао да брани Споразум. Штавише, жалио је што се Слободан Јовановић, чије му је мишљење увек било веома важно, нашао међу онима који су најодлучније критиковали стварање Бановине Хрватске. У дискусији коју су тим поводом водили одлазио је толико далеко да се заложиио за припајање целе Босанске крајине хрватској федералној јединици, с обзиром на то да се ова територија, већински насељена српским становништвом а административно омеђена као Врбаска бановина, „као песница зарила у тело Хрватске“. Осим тога, заложиио се да се у Хрватској нађе што више Срба, како би спречавали њено одвајање од Србије и лакше се бранили у случају угрожености. На примедбу Слободана Јовановића да Бановину Хрватску већ напуштају многи Срби, жалећи се на стање које је у њој заведено, одговорио је да су то „најгори људи“, махом „бирташи, трговци, полицијски агенти, кортеши владиних партија, који су служили свим режимима и живели од политике“.¹¹¹

Без обзира на овакве неприхватљиве тврдње, Драгољуб Јовановић се у наредном периоду удаљавао од Влатка Мачека, мада је још неко време истицао да је на српској страни једино земљорадничка левица искрено брани-

¹⁰⁹ Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, 5, стр. 220–224.

¹¹⁰ Исто, стр. 251–254; Д. Јовановић, *Људи, људи..., Медаљони 46 умрлих савременика са фототографијама*, II, стр. 74.

¹¹¹ Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, 5, стр. 303–307.

ла Споразум. Био му је захвалан и због либералног става према одржавању њених партијских конференција, укључујући и оне на којима је крајем 1939. и почетком 1940. сазрела одлука о коначном одвајању од Савеза земљорадника и формирању своје, Народне сељачке странке, у марту те године. Како је, међутим, влада Цветковић–Мачек све више и грубље показивала да се није разликовала од претходних недемократских режима, те да је ситуацију у земљи оптеретила новим проблемима, Драгољуб Јовановић је у септембру 1940. године, поводом годишњице Споразума, издао „Једанаесто писмо пријатељима“. Констатујући да су на снази остали централизам, реакција и шестојануарско законодавство, док се „у крви даве најневиније манифестације против беде и скупоће“, написао је да је „трагична разлика само у томе што сада у хрватским крајевима наредбе за терор долазе из Загреба, не више из Београда“. Уз то, „затвори никад нису били пунији“, а „полиција обеснија“. Осим Бановине Хрватске, други народи и покрајине били су занемарени, у земљи је уместо напретка постојала „организована глад“, потресале су је корупционашке афере, „оргијање картела и трустова“, незапосленост и беспарица. Најзад, и спољна политика, без обзира на успостављање дипломатских односа са Совјетским Савезом, вођена је без икаквог компаса, не показујући доследни смер и не уважавајући јавно мишљење.¹¹²

Износећи овако поразно гледиште о свеукупној ситуацији у Краљевини, Драгољуб Јовановић се по ставовима о Споразуму приближио остатку српске демократске опозиције: демократима, радикалима и земљорадницима.¹¹³ Због бледих показатеља некадашњег поверења у Влатка Мачека, последњи пут га је посетио управо 26. септембра, да би га упознао са садржином наведеног документа. „Дуго смо разговарали“, сећао се потом. „Мачек је стрпљиво слушао моје критике, али је ипак био болно изненађен кад је прочитао наше последње Писмо пријатељима [...] Више нисам могао да браним ни Споразум ни рад владе, особито у спољној политици, која се све брже окретала према силама осовине и све више против Русије. Тврдио је да је она ‘празна пушка’ и да не може помоћи ни себи, а камо ли нама. Кад сам му величао ‘цивилизацију за велики број’ која се остварује у Совјетском Савезу, у облику социјализма, одвратио је да ће ‘тај социјализам остварити пре Хитлер него Стаљин.’ На томе смо се разишли, заувек.“¹¹⁴

Догађаји који су се одиграли од краја 1939. до војног слома југословенске краљевине и стварања НДХ, са свим њеним ужасима, изазвали су код Драгољуба Јовановића потпуни политички слом. Помињући „најтеже ударце“ – страдање Срба у НДХ и бугарску окупацију – закључио је: „Могло сам само да климам главом док су ми зујале у ушима властите речи

¹¹² Д. Јовановић, *Слобода од страха*, стр. 325–326.

¹¹³ Више: М. Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, стр. 185–202.

¹¹⁴ Д. Јовановић, *Људи, људи..., Медаљони 46 умрлих савременика са фотодокументима*, II, стр. 75.

приликом дочека на београдској станици 8. септембра 1939. по изласку из затвора: ‘Споразум са Хрватима по сваку цену! Уједињење са Бугарима по сваку цену! Наслон на Совјетски Савез по сваку цену!’ Леп споразум, лепо уједињење, леп наслон! Западна и источна браћа су искористила присуство окупатора, неколико окупатора, да наплате претерано високу цену за извесне грехе и погрешке из даље и ближе прошлости, још жешће да казне Србе што су остали верни савезницима из Првог рата и што су још једном изабрали страну која ће на крају победити. Можда и зато што су јачи народ и бољи људи.¹¹⁵

Иако је обнова југословенске државе вратила део поверења Драгољуба Јовановића у смисао идеје на којој је она стварана, док га је послератни отпор једнопартијском мишљењу још једном усмерио на Влатка Мачека, ове су реченице његових политичких успомена представљале болно признање краха готово свих илузија. Када је о југословенству и српско-хрватској сарадњи реч, није био једини који се тако осећао. Слично су, с много горчине и отржењења, размишљали и бројни други српски интелектуалци. У његовом случају, међутим, овакво је духовно стање било теже, с обзиром на то да је он међу свима њима улагао највише енергије, најдуже истрајавао и најупорније се надао, одлазећи не само до тачке у којој се може говорити о заваравану присталица него и о самообмањивању.

¹¹⁵ Д. Јовановић, *Политичке успомене*, 5, стр. 10.

DRAGOLJUB JOVANOVIĆ AND
THE CROAT QUESTION (1924–1941)

MIRA RADOJEVIĆ

By primarily using the political texts of Dragoljub Jovanović, his memoirs and memories of his contemporaries, in this paper we aspired to show the gist of his beliefs, which he had formed regarding the problem of national and political dissatisfaction of Croats in the first Yugoslav state. At the same time, we tried to highlight the opinion he had about Croat political leaders and other significant personalities, and partially, about Croatian people in whole, including occasional comparisons with the Serbian nation. The analysis of these important questions leads to a conclusion that Dragoljub Jovanović was different from the majority of Serbian politicians and intellectuals, even when it came to these issues.

Keywords: Dragoljub Jovanović, Yugoslavian kingdom, Croat question, polity, social problems, farmers' parties